

Frenckellin konttori

Rakennushistoriaselvitys

19.02.2019 Tampere

JULKAISUTIEDOT

Tilaaaja

Tampereen kaupunki

Kirsti Hankela, hankearkkitehti

kirsti.hankela@tampere.fi

p. 0400 970 629

Laatija

Arkkitehtitoimisto Lasse Kosunen Oy

Ann-Mari Ståhlberg, arkkitehti SAFA

ann-mari.stahlberg@ark-kosunen.com

p. 010 219 6062

Etukannen kuva

”Frenckellin tehtaan konttorirakennus”

Valokuvaaja Axel Tammelander. 1900-1905. MV

Takakannen kuva

Frenckellin konttori. 2018.

Sisällysluettelo

Johdanto	1
1. Perustiedot	3
2. Rakennushistoria	4
2.1. FRENCKELLIN PAPERITEHDAS, RAKENNUSTEN VAIHEET	4
2.2. TONTIN VAIHEET - PIIRUSTUKSET JA KARTAT	6
2.2.1. 1800-LUKU	6
2.2.2. 1900-LUKU	8
2.3. RAKENNUKSEN HISTORIAA	13
2.3.1. YLEISTÄ	13
2.3.2. MUUTOKSET 1890-LUVULLA	14
2.3.3. MUUTOKSET 1900-LUVUN ALUSSA	17
2.3.4. MUUTOKSET 1920-LUVULLA	22
2.3.5. MUUTOKSET 1930-LUVULLA	24
2.3.6. MUUTOKSET 1940-LUVULLA	26
2.3.7. MUUTOKSET 1950-LUVULLA	30
2.3.8. MUUTOKSET 1960-LUVULLA	32
2.3.9. MUUTOKSET 1970- JA 1980-LUVUILLA	34
2.3.10. MUUTOKSET 2000-LUVULLA	36
3. Kohteen nykytila	38
3.1. RAKENNUKSEN YMPÄRISTÖ	38
3.2. RAKENNUKSEN JULKISIVUT JA ULKOHAHMO	40
3.3. RAKENNUKSEN SISÄTILAT JA HUONEJAKO	44
3.4. PINTAMATERIAALIT, RAKENNUSOSAT, KIINTOKALUSTEET JA TALOTEKNIikka	46
4. Yhteenveto	52
4.1. MAISEMA	52
4.2. ARKKITEHTUURI	55
4.2.1. HAHMO JA ULKOASU	55
4.2.2. TILAT JA TILALLISUUS	56
4.2.3. PINTAMATERIAALIT JA RAKENTEET	58
5. Tulevaisuus	60
6. Säilyneisyyskaaviot	61
7. Lähdeluettelo	68

Johdanto

Frenckellin konttorin rakennushistoriaselvitys on laadittu Tampereen kaupungin toimeksiannosta talvella 2018-2019. Selvitys on laadittu Museoviraston julkaiseman *Talon tarinat - Rakennushistorian selvitysopas* ohjeita soveltaen.

Selvityksen sisältö on jaettu neljään osaan. Ensimmäisessä, kohteen rakennushistoriaa käsittelevässä osassa, on valotettu rakennuksen ja tontin historiaa 1800-luvulta nykypäivään. Selvitystyön arkistotutkimukset on tehty Tampereen kaupunginarkistossa, Tampereen rakennusvalvonnan arkistossa sekä Tampereen Tilapalvelun arkistossa. Pääosa vanhoista valokuvista on haettu kansallisen Finna-hakupalvelun kautta useista eri lähteistä. Alkuperäisiä piirustuksia tai dokumentteja ei löytynyt, mutta arkistoissa oli erittäin kattava aineisto rakennuksen 172-vuotisen historian aikana toteutetuista muutostöistä.

Kohteen nykytilaa käsittelevään osaan on koottu havainnot rakennuksen lähiympäristöstä ja ulkoasusta sekä dokumentoitu rakennuksen sisätilat rakennusosineen ja pintamateriaaleineen. Rakenneavauksia tai väritutkimuksia ei tämän selvityksen yhteydessä ole tehty.

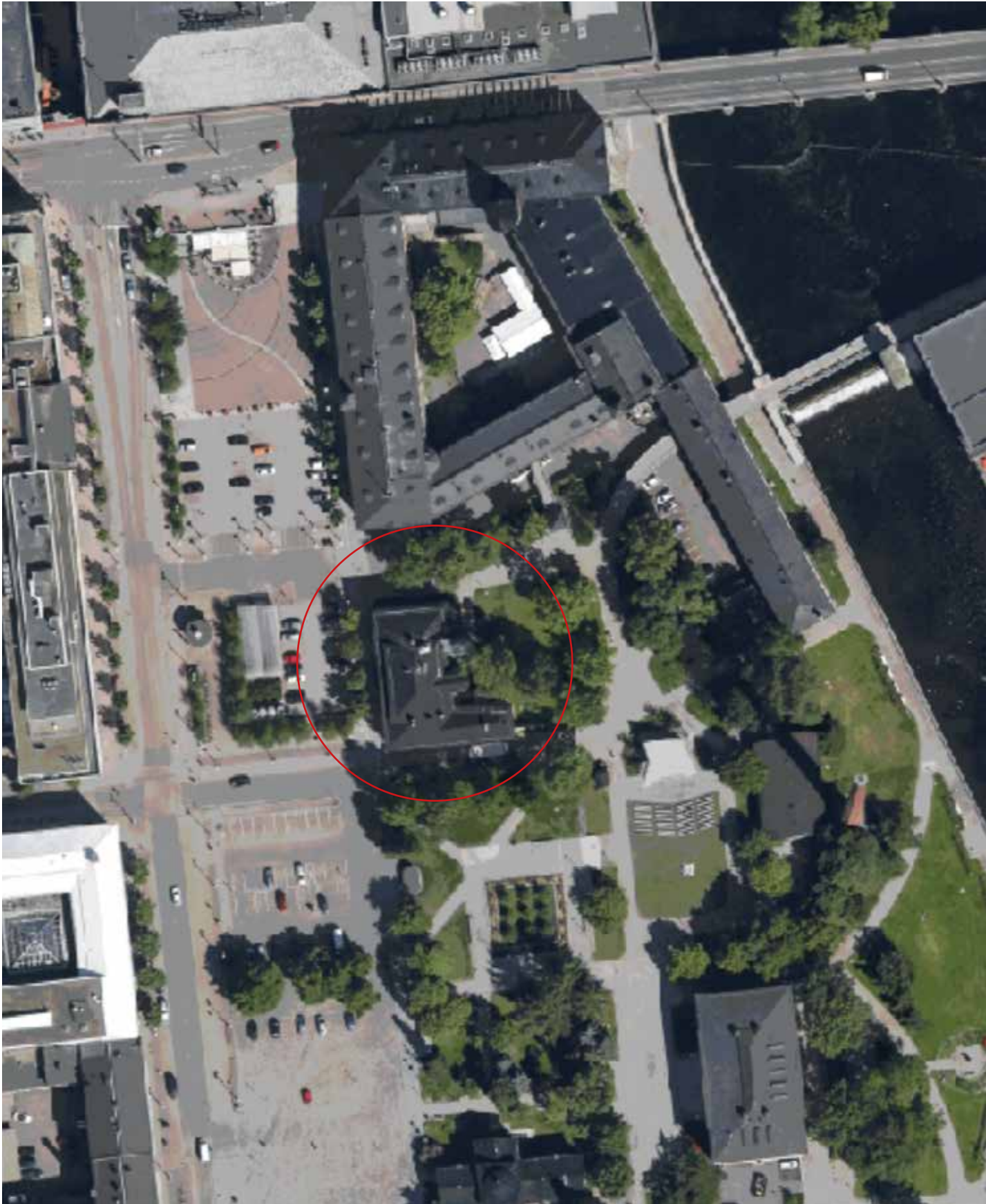
Selvityksen kolmannessa yhteenveto-osassa on pohdittu kohteen merkitystä ja arvoja. Teemoja on tarkasteltu niin maiseman kuin rakennuksen arkkitehtuurin näkökulmasta. Osassa on pyritty nostaman esiin seikkoja ja ominaispiirteitä, jotka ovat keskeisiä rakennuksen identiteetin säilymiselle.

Selvityksen viimeisessä osassa on mietitty rakennuksen tulevaisuutta ja sen soveltumista eri käyttötarkoituksiin. Teemaa on lähestytty melko yleisellä tasolla, eikä konkreettisia käyttötarkoituksia ole esitetty.

Eri aikakausina toteutettujen muutosten havainnollistamiseksi on selvityksen loppuun liitetty kohteesta laaditut säilyneisyyskaaviot rakennuksen pohjapiirustuksista sekä Kirkkokadun ja Puutarhakadun puoleisista julkisivuista.

Tampereella 19.02.2018

Ann-Mari Ståhlberg, arkkitehti SAFA

Frenckellin konttorin ympäristö. Ilmakuva vuodelta 2015. TK

1. Perustiedot

Kohteen nimi:	Frenckellin konttori
Kohteen osoite:	Puutarhakatu 2, 33100 Tampere
Suunnittelija:	ei tiedossa
Rakennuttaja:	Franz Wilhelm von Frenckell
Valmistumisvuosi:	1847
Suunnitteluajankohta:	arviolta 1840-luku
Rakennuslupa myönnetty:	ei tiedossa
Alkuperäinen käyttötarkoitus:	konttori- ja asuinrakennus
Nykyinen käyttötarkoitus:	toimistorakennukset (151)
Omistaja:	Tampereen kaupunki
Kiinteistötunnus:	837 - 102 - 421 - 1- 1
Kaavatilanne:	Asemakaava vuodelta 2001
Tontin kaavamääräykset:	421 Y, llu 2/3, 1715, eap, [pl-1]
Kohteen kerrosala:	1 555 m ² (Lähde: https://kartta.paikkatietoikkuna.fi)
Suojelumääräys:	sr-33, suojeltu asemakaavalla Rakennustaiteellisesti ja kulttuurihistoriallisesti arvokas sekä kaupunkikuvan säilymisen kannalta tärkeä rakennus. Rakennusta ei saa purkaa. Rakennuksessa saadaan kerrosalaan kuulumattomia tiloja muuttaa kerrosalaan laskettavaksi tiloiksi riippumatta siitä, mitä asemakaavassa on määrätty tontin tai takenuksalan enimmäis-kerrosalasta. Rakennuksessa suoritettavien korjaus- ja muutostöiden tulee olla sellaisia, että rakennuksen kaupunkikuvan kannalta merkittävä luonne säilyy. Korjaus- ja muutostöillä ei saa turmella rakennuksen rakennustaiteellisia ja kulttuurihistoriallisia arvoja.
Museoviraston inventointi:	Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt RKY, Tammerkosken teollisuusmaisemat

2. Rakennushistoria

2.1. FRENCKELLIN PAPERITEHDAS, RAKENNUSTEN VAIHEET

Frenckellin paperitehtaan toiminta sai alkunsa vuonna 1783, kun kruunupyyläinen kupariseppä Abraham Häggman perusti Tammerkosken rantaan kaupungin ensimmäisen paperiruukin. Lumpputta jauhaviin myllyihin tarvittiin vesivoimaa, vaikka paperi tehtiin tuohon aikaan pääosin käsityönä.

1810 paperitehdas siirtyi Hatanpään kartanon omistajan Lars Gustav Lefrénin haltuun ja 1832 Helsingin Yliopiston kirjainpainajalle Johan Christoffel Frenckellille. Lefrén rakennutti uuden tehtaan ja osti lisämaata tehtaan ympäriltä, mutta vasta Frenckellin aikana paperin tuotannosta tuli koneellista teollisuutta. J. C. Frenckellin kuoltua tehtaan toimintaa jatkoivat perilliset ja tehtaan nimeksi tuli J.C. Frenckell & Son Ab.

Frenckellin paperitehtaaseen hankittiin Suomen ensimmäinen jatkuvatoiminen paperikone 1842, toinen 1856 ja kolmas 1870. 1860-luvulla paperin valmistuksessa ryhdyttiin käyttämään myös olkea ja 1900-luvulle tultaessa puuta.

Koneiston määrään kasvaessa tehtaan rakennuskanta uudistui. 1870-luvun lopulla koskenrantaan valmistuivat mm. olkimassatehdas ja höyrypannuhuone sekä nykypäiviin asti säilynyt kahdeksankulmainen savupiippu. Suurin muutos toteutettiin 1900-luvun alussa, kun vanhaa rakennuskantaa ryhdyttiin uusimaan voimakkaasti. Muutostyön suunnittelusta vastasi arkkitehti Birger Federley. Vanhoja tehdasrakennuksia purettiin osittain ja rakennettiin uusia konesaleja. 1910-luvun loppuun mennessä Frenckellin tehdas sai nykyisen ulkoasun punatiilisenä tehdaskorttelina.

Vuonna 1921 W. Rosenlew & Co:sta tuli tehtaan enemmistöosakas. Haasteet raaka-aineen kuljettamisessa ja kilpailu koskivoimasta johtivat tehtaan sulkemiseen vuonna 1928. Tampereen kaupunki osti tehtaan tontin ja alue siirtyi kaupungin haltuun 1929. 1950-luvulla tehtaan tiloja ryhdyttiin kunnostamaan toimitilakäyttöön.

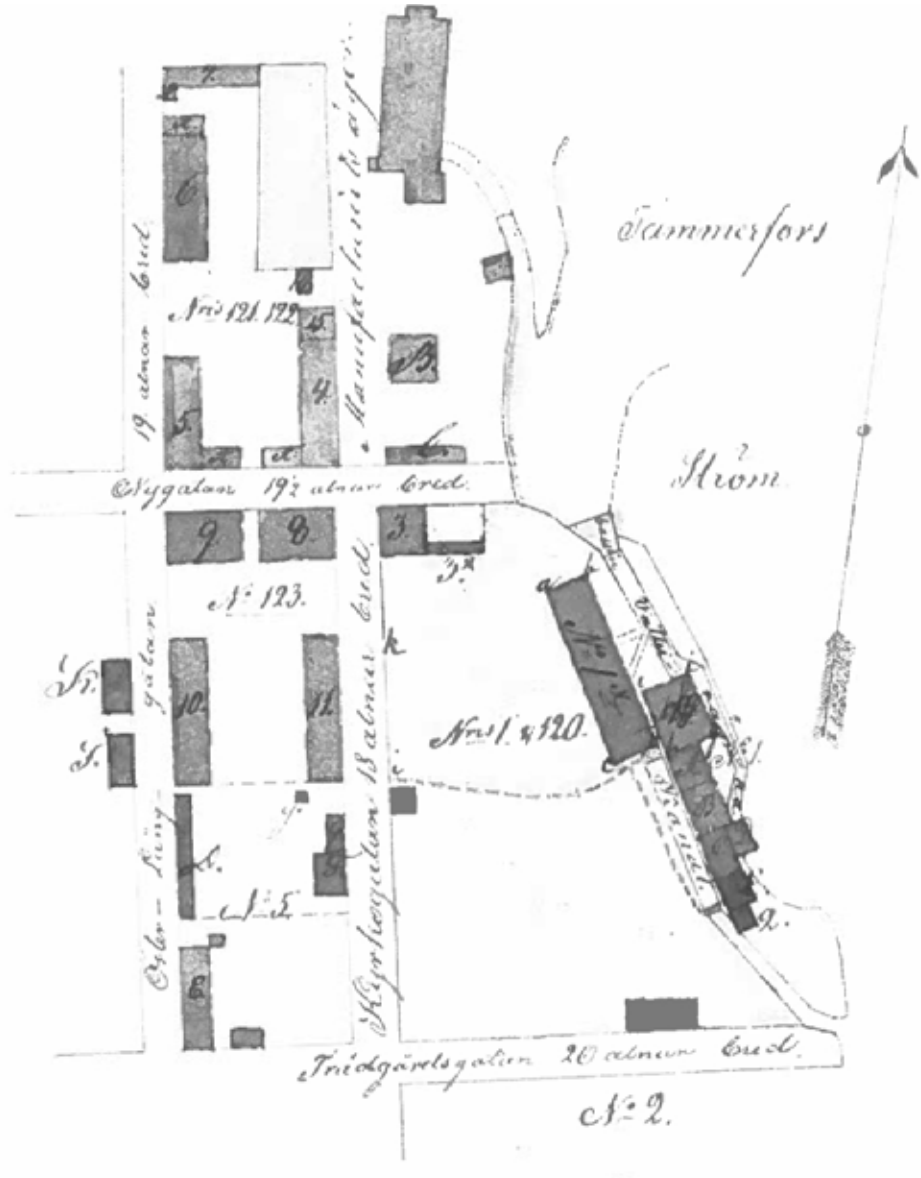
Tällä hetkellä Frenckellin tahtaan rakennuksissa toimivat Tampereen kaupungin palvelupiste sekä Tampereen teatterin kolmas näyttämö. Vanha pannuhuone muutettiin 1980-luvulla kirjaston lehtilukusaliksi ja 2018 aloitettiin rakennuksen muutostyöt musiikkiklubiksi.

"Frenckellin paperitehdas". Kuva tehtaasta Tammerkosken rannalla 1800-luvun lopulla. Vasemmalla tehtaalla kahdeksankulmainen savupiippu, keskellä vanhan kirkon kellotapuli ja oikealla Frenckellin tehtaalla kellotorni. Taustalla (matalan piipun vasemmalla puolella) Frenckellin tehtaalla asuin- ja konttorirakennus. (Historian kuvakokoelma, Greta ja Väinö Krohnin / Nikolai Kaarion kokoelma). MM

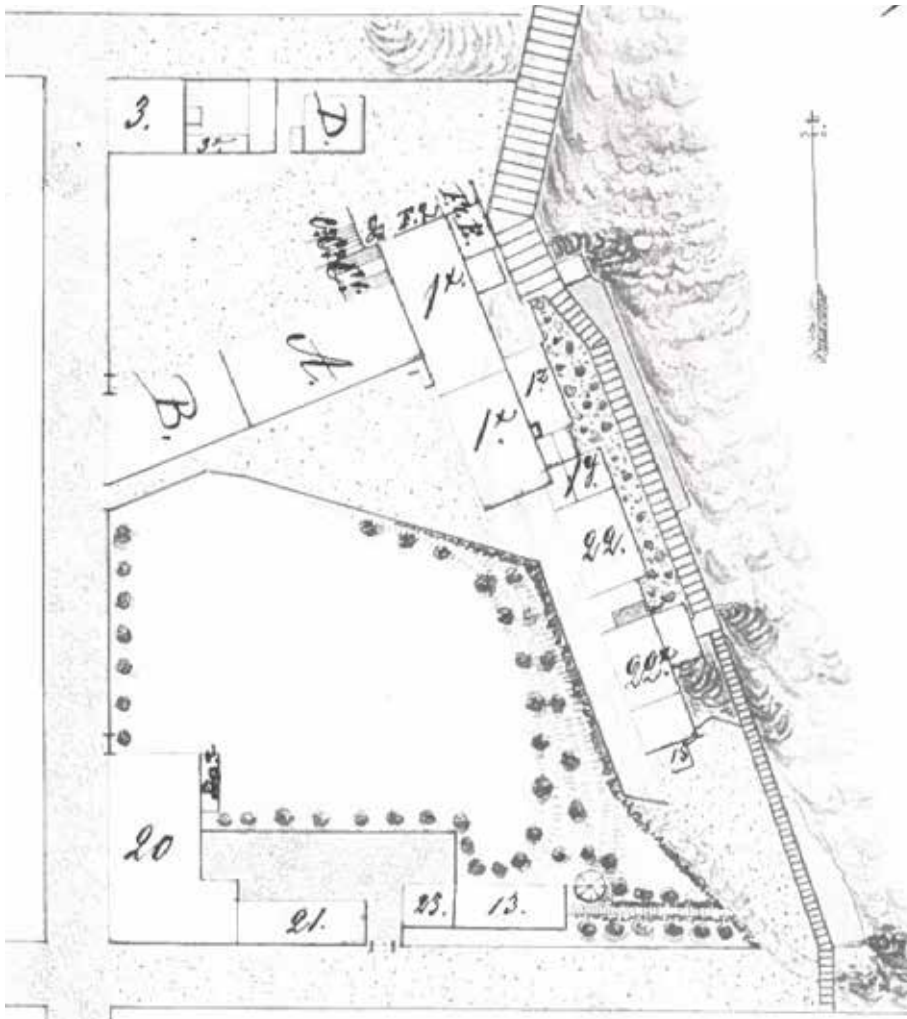
2.2. TONTIN VAIHEET - PIIRUSTUKSET JA KARTAT

2.2.1. 1800-LUKU

Tontit 1 ja 120. Palovakuutuskartta vuodelta 1844. ML

Vuoden 1844 palovakuutuskartassa on tilanne Frenckellin tehtaani tonteilla no 1 ja 120 kolme vuotta ennen konttorirakennuksen valmistumista. Tuleva Frenckellin konttorin paikka Kirkkokadun ja Puutarhakadun kulmassa on tässä vaiheessa vielä rakentamaton. Tontilla on koskenrannassa sijaitsevien vanhojen tehdasrakennusten lisäksi uusi tehdas (1x), pieni asuintalo (3) sekä konttori- ja käymälärakennus (3x). Puutarhakadun varrella sijaitsee kuivauslato (13) ja Kirkkokadulla pieni paja (14).

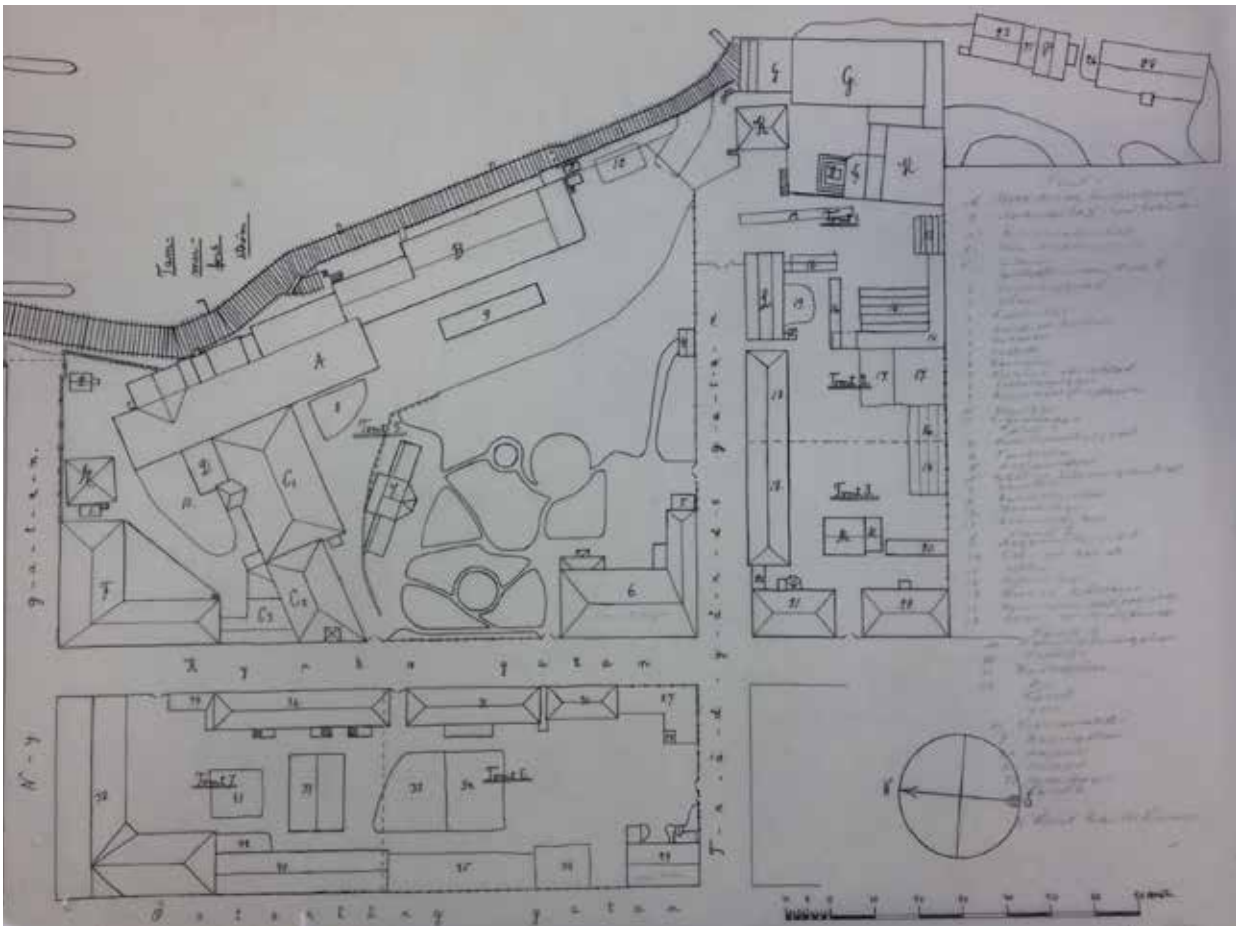

*Kartta vuodelta 1866.
Frenckellin konttori mer-
kitty karttaan numerolla
20. ML*

Vuoden 1866 kartassa paperitehdasta on laajennettu konehallilla (A) ja pakahuoneella (B), ja vanhaa tehdasrakennusta on muutettu. Uuden tehdasrakennuksen kylkeen on pystytetty mm. kattilahuone, kaasulaitos ja kaasupuhdistamo (C1, C2, C3) sekä lumppukeittämö (E). Pieni asuintalo (3) sekä konttori- ja käymälärakennus (3x) ovat vielä tehtaan tontilla ja niiden itäpuolelle on pystytetty kaasulaitos (D).

Kirkkokadun ja Puutarhakadun kulmaan on pystytetty Frenckellin uusi asuin- ja konttorirakennus (20). Konttorirakennuksen lisäksi karttaan on merkitty talousrakennukset (21 ja 23), vanha kuivauslato (13) sekä konttorirakennuksen koilliskulmassa oleva lasiveranta. Kuivauslatoon päällä on puiden reunustama reitti koskenrantaan, jonka varrella on kahdeksankulmainen pieni rakennelma, todennäköisesti huvimaja. Huomattava osa konttorirakennuksen ja paperitehtaan väliin jäävästä alueesta on aidalla ja puurivistöillä rajattua puistoa. Sisäänkäyntiportit on sijoitettu konttorirakennuksen päätyihin Kirkkokadun ja Puutarhakadun varrelle. Konttorirakennuksen ja talousrakennusten edusta on kuvan mukaan pihan puolella kivetty.

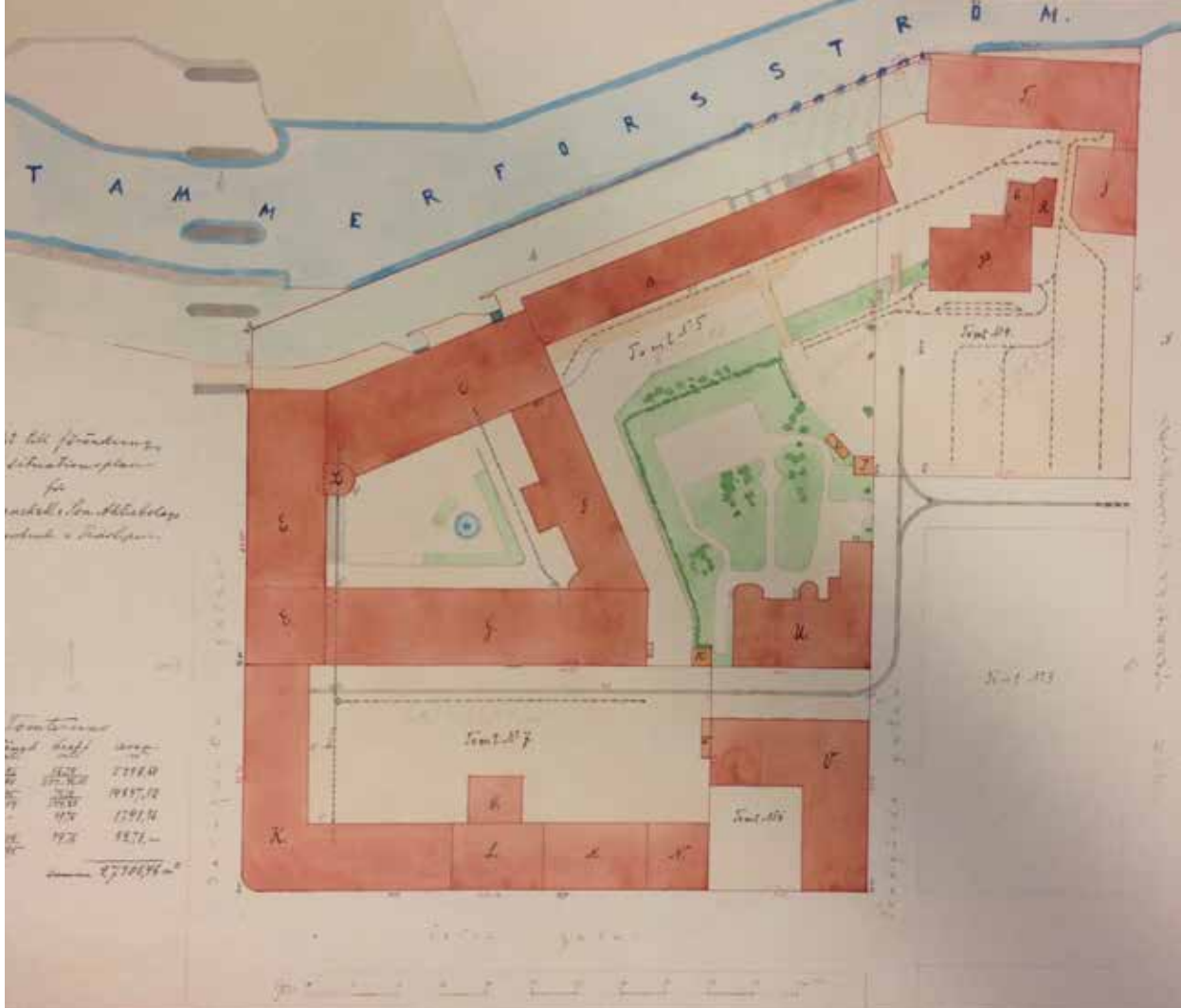
2.2.2. 1900-LUKU

Frenckellin tehdasalueen ja lähikortteleiden kartta vuodelta 1900. TKA

Vuoden 1900 kartassa Frenckellin konttori- ja asuinrakennus on merkitty karttaan numerolla 6. merkinnällä ”corpo de logio” ja ”boningshus” (suom. asuinrakennus). Rakennuksen Puutarhankadun suuntainen talousrakennussii- pi (rakennus 21 vuoden 1866 kartassa) on purettu ja pätyyn on tehty pieni puuliiteri (5). Puutarhankadun varrella olleet talousrakennukset ja kuivauslato on purettu ja vähän etäämmälle on pystytetty jääkellari (4). Puutarhassa on istutusalueiden rajaamia polkuja ja reittejä. Puistoalueen pohjoisreunaan on pystytetty kuivaamorakennus (7).

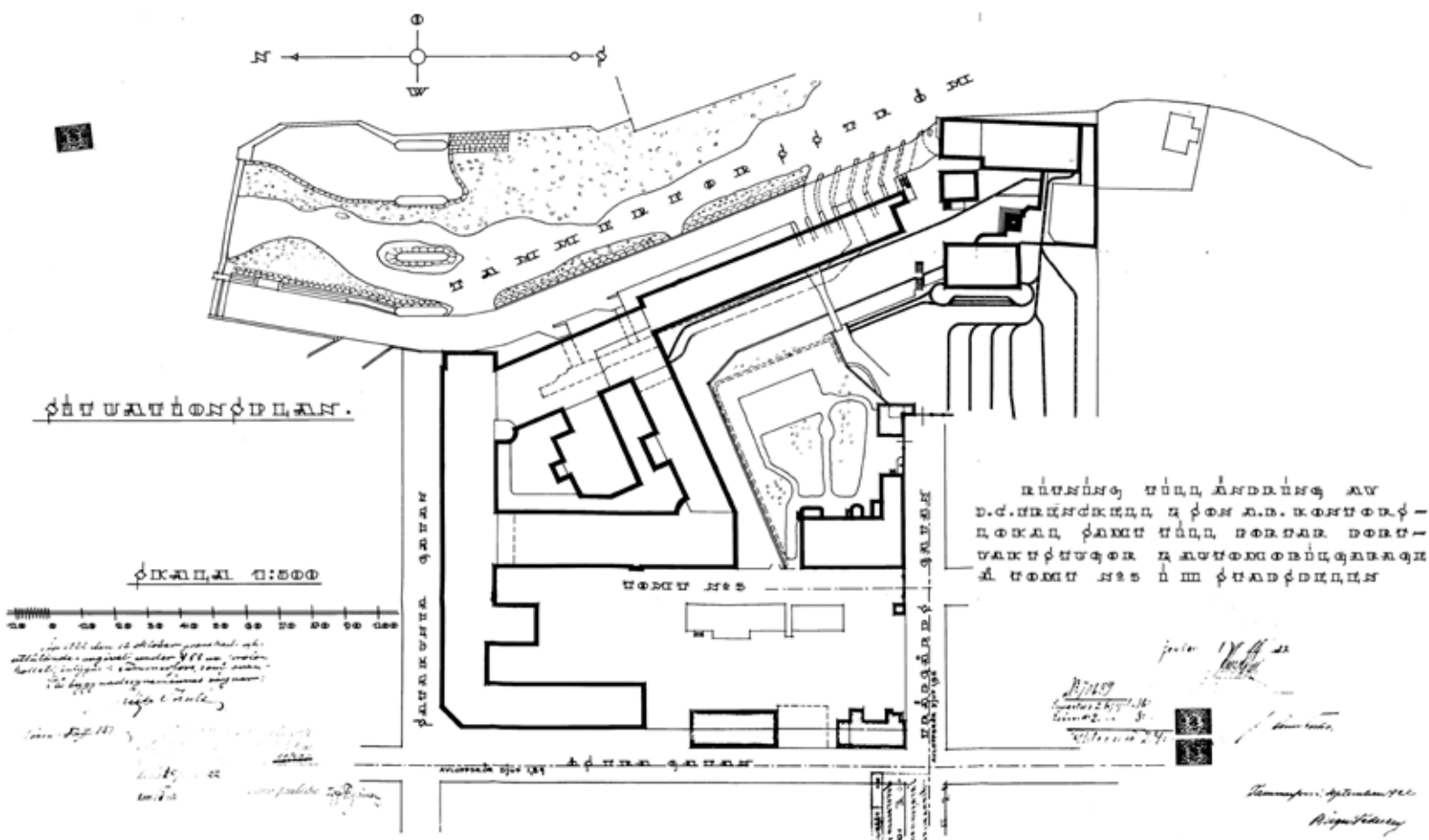
Kartassa on esitetty Frenckellin tehdasalueen tontti nro. 5 ennen suurta uu- distusta. Satamakadun ja Kirkkokadun kulmassa on lajittelu- ja pakkahuone (F) sekä kalanterisalit (C2) vanhassa asussa. (Kalanteri = paperin paksuutta muokkaava valssi).

Frenckellin tehdasalueen kartta vuodelta 1915. TKA

Frenckellin tehdasalue uudistettiin 1900-luvun alussa Birger Federleyn laatimien suunnitelmien mukaan. Tontille nro 5. rakennettiin uusia rakennuksia umpikorttelin muotoon kuten vesitorni (D), konehalli (F), kalanteri- ja lajitte-
luosasto (G) sekä konehallit (E ja F).

Frenckellin konttori- ja asuinrakennus on merkitty vuoden 1915 karttaan kirjaimella U. ”corps de logis” (suom. asuinrakennus). Rakennuksen eteläisivulla on tehdasalueen portti, ja etelä- ja länsisivuilla sijaitsee tehtaan tuotantotiloja, puuhiomia ja varastoa yhdistävä kapearaiteinen rautatie. Konttorirakennukseen on lisätty kaarevaseinäiset porrashuoneet ja Puutarhankadun puoleiseen päätyyn on tehty uusi sisäänkäynti. Konttorirakennuksen päädyissä Kirkkokadun ja Puutarhankadun varrella on pienet vartijoiden mökit, jälkimmäisen vieressä lisäksi polkupyörävarasto (X). Puistoalueen kasvillisuus on esitetty viitteellisesti istutusalueina ja niiden väliin jäävinä kulkureitteinä.

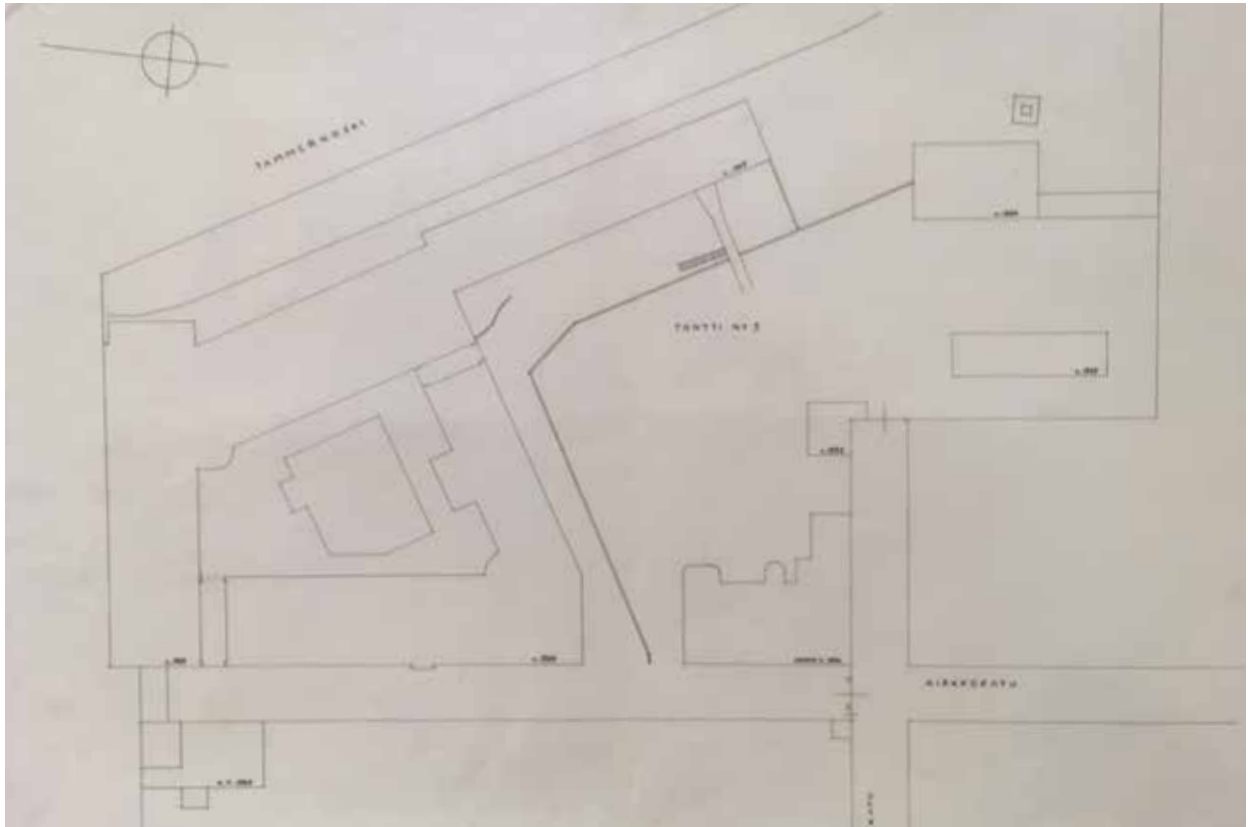
Asemapiirustus vuodelta 1922. Piirustuksen allekirjoittanut Birger Federley. TRVA

Vuoden 1922 asemapiirustus on laadittu konttorirakennuksen muutostöitä varten. Rakennuksen pääsisäänkäynti on siirretty rakennuksen lounaiskulmaan, ja rakennuksen kylkeen, Puutarhakadun varteen, on rakennettu uusi kivirakenteinen aita. Aidan länsi- ja itäpäähän on pystytetty portinvartijoiden kopit; Puutarhakadun päähän edellisen lisäksi autotalli. Tehdasalueelle johtavat kiskot Puutarhankadulla ja konttorirakennuksen länsipuolella on purettu.

Konttorirakennuksen länsipuolella, Kirkkokadun päässä, on uudistetulle tehdasalueelle johtava pääportti. Toinen, vähän vaatimattomampi portti on pystytetty Puutarhakadun päähän. Koskenvarren tehdasrakennuksiin on rakennettu uusi yhdyssilta puistoalueen reunaan.

Frenckellin konttori siirtyi 1930-luvulla kaupungin haltuun. Vuonna 1936 järjestettiin arkkitehtuurikilpailu, jonka tarkoituksena oli uudistaa tori ja Frenckellin alue. Kirkkoa, kirjastotaloa ja teatteria lukuun ottamatta pääosa vanhoista rakennuksista olisi purettu; Frenckellin tehdas ja konttori mukaan lukien. Kaksi kilpailutyötä lunastettiin, mutta sotavuosista johtuen hanke ei kuitenkaan edennyt.

1960-luvulla Keskustorilla sijainneen Molinin korttelin rakennukset ja Frenc-kellin konttorin viereiset aidat ja portit purettiin, ja Frencellin konttorin edus-talla olevasta Frencellinaukiosta tuli osa keskustoria.

Asemapiirustus vuodelta 1957. Kuvaan merkitty rakennusten rakentamisajankohta. TTA

Keskustorinäköymä vuodelta 1964. Taustalla Finlaysonin tehdasra-kennus, Frencellin paperitehdas ja Frencellin konttorirakennus. Kuvan keskellä Molinin kortteli ja keskustorin paikoitusalue. Valoku-vaaja Veikko Lintinen. TSA

2.3. RAKENNUKSEN HISTORIAA

2.3.1. YLEISTÄ

Frenckellin konttori ja asuinrakennus rakennettiin 1847. Konttorin rakennutti J. C. Frenckellin poika Frans Wilhelm von Frenckell. Rakennuksen ensimmäiseen kerrokseen suunniteltiin Frenckellin tehtaan konttori ja toiseen kerrokseen tehtaan johtajan asunto. Valkoiseksi rapattu kivirakennus oli mitä ilmeisemmin näyttävä ja erottui hyvin muuten melko vaatimattomasta ja tummasävyisestä ympäristöstä.

Frenckellin konttorin alkuperäisiä piirustuksia ei ole löytynyt, mutta on lähteitä, joiden mukaan rakennuksen olisi suunnitellut C. L. Engel. On kuitenkin huomioitava, että Engel kuoli 1940, seitsemän vuotta ennen konttorirakennuksen valmistumista. Koska alkuperäistä piirustuksia ei ole löytynyt, tietoja suunnittelijasta ei ole voitu vahvistaa.

”Toimitusjohtaja, tehtailija ja valtionpäivämies Frans Wilhelm von Frenckell” vuonna 1867. MM

”Kirkkokatu Kauppatorin laidalta pohjoiseen”. Vasemmalla Molinin talon kulma, takana keskellä Frenckellin valkoinen konttorirakennus. Valokuvaaja tuntematon. Kuvausajankohta 1899-1904. MKV

2.3.2. MUUTOKSET 1890-LUVULLA

Vanhin Frenckellin konttorista löytynyt piirustus on tulisijamuutospiirustus vuodelta 1890. Piirustuksen on laatinut Tampereen kaupungin silloinen kaupunginarkkitehti Lambert Pettersson. Rakennus mainitaan kuvassa nimellä *boningshus* (suom. asuinrakennus), vaikka maantasokerroksessa on vielä tässä vaiheessa ollut tehtaan konttori.

Laadituissa piirustuksissa rakennuksen päämassa oli kaksikerroksinen ja suunnikkaan muotoinen, ja rakennuksessa oli ullakko ja loivasti kalteva (auma)katto. Kaakkoiskulmassa oli kapea poikkisiipi (oletettavasti keittiö ja palvelusväen huoneet) sekä porrashuone (todennäköisesti palvelusväen porras). Rakennuksen koilliskulmassa sijaitsi kaksikerroksinen lasiveranta.

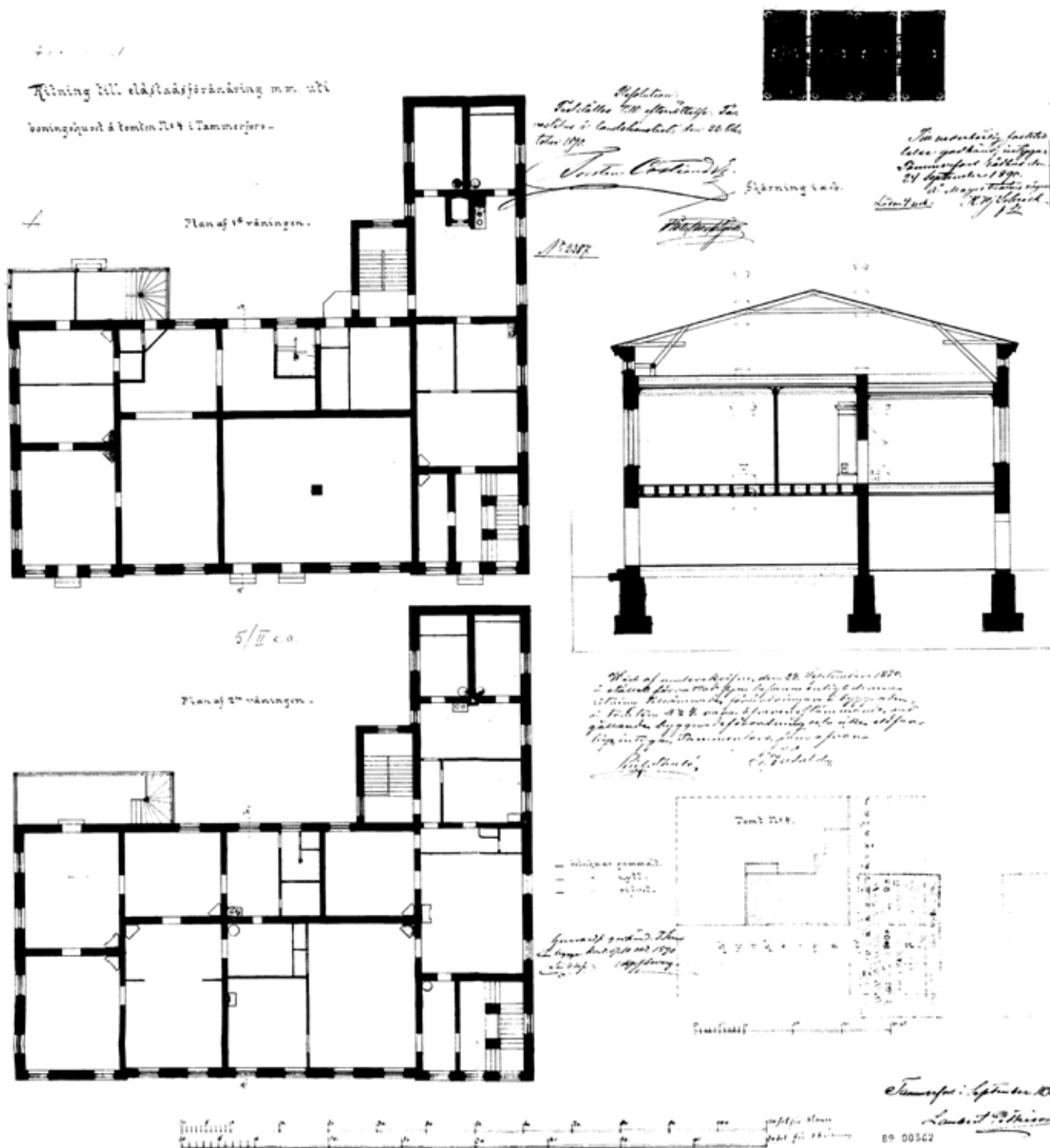
Rakennuksessa oli kuusi sisäänkäyntiä, joista kolme sijaitsi pihan puolella ja neljä symmetrisesti Kirkkokadun varrella. Julkiset sisäänkäynnit konttoriin ja yläkerran asuntoon ovat mitä ilmeisemmin olleet Kirkkokadun varrella. Keskimmäisistä ovista kuljettiin pohjakerroksen isoon saliin ja sivuovista huoneitilojen läpi salin sivuilla ja takana oleviin taustatiloihin. Asukkaiden yksityiset ja palvelusväen sisäänkäynnit ovat todennäköisesti sijainneet pihan puolella.

On mahdollista, että rakennuksen ulkoasu on säilynyt 1890-luvulle asti lähes muuttumattomana - vuoden 1866 kartassa konttori- ja asuinrakennus muoto poikkisiipineen ja kasvihuoneineen on talousrakennusta lukuun ottamatta lähes vastaava. (Talousrakennus kartassa rakennus no 21). Sisätilojen mahdolliset muutostyöt on vaikeammin pääteltävissä, koska rakennuksen alkuperäinen tilajako ei ole tiedossa, eikä vuoden 1890 pohjakuviin ole merkitty huoneiden silloista nimeä. On kuitenkin todennäköistä, että rakennuksen sisätiloissa on tehty ainakin joitain muutoksia vuosien 1847 ja 1890 välillä.

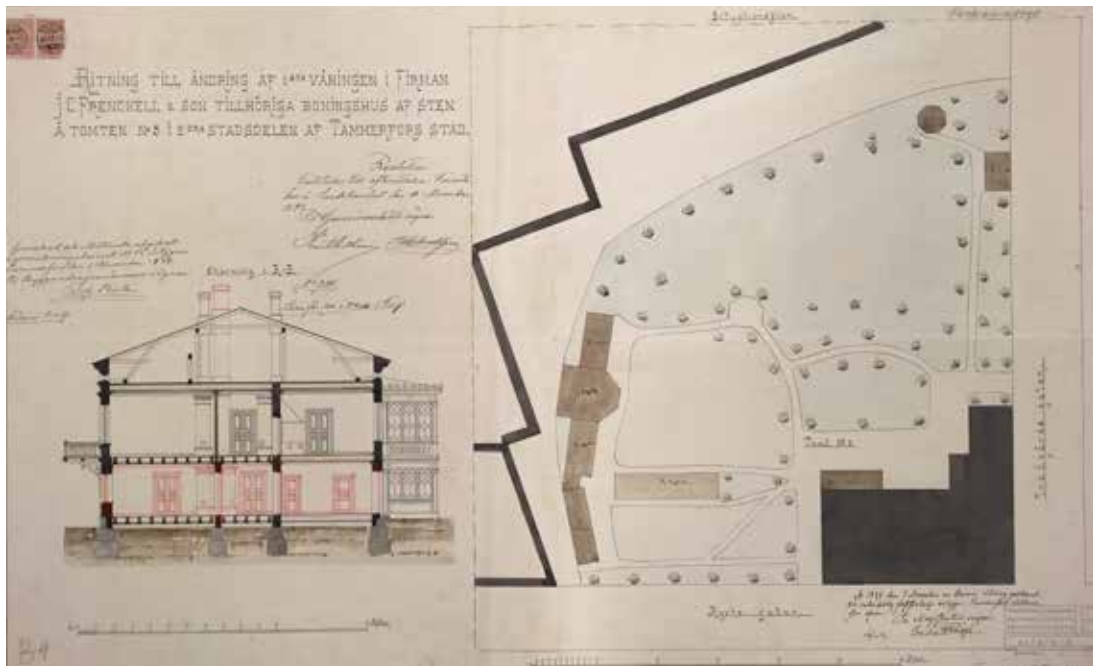
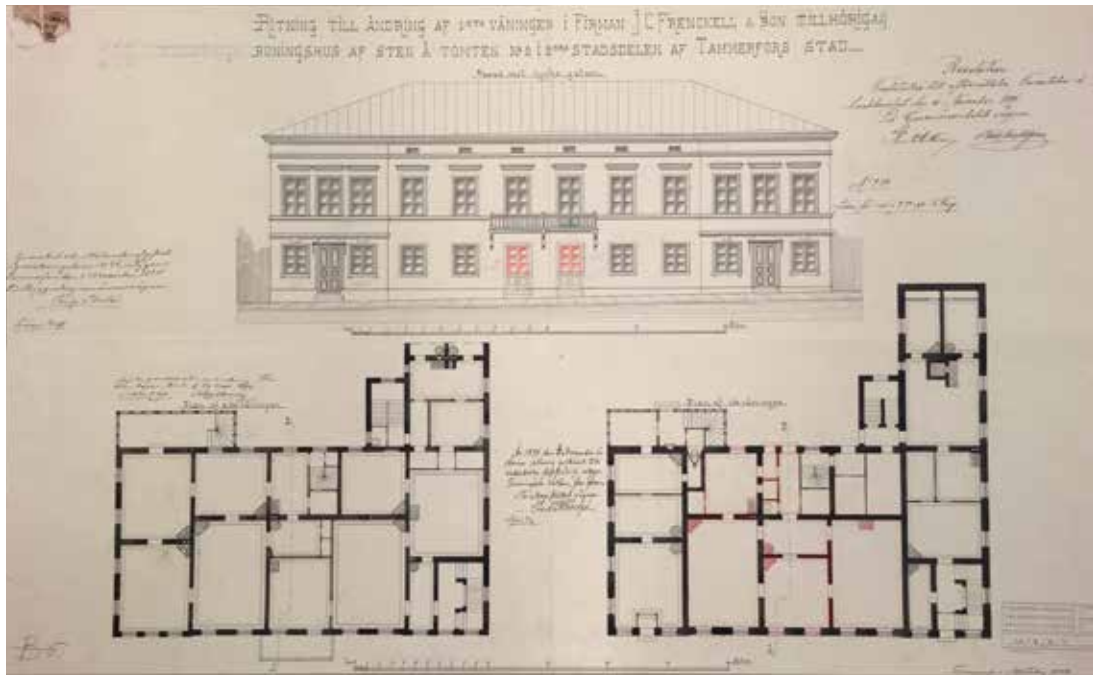

*Lambert Pettersson (1846-1938)
toimi Tampereen kaupunginark-
kitehtinä vuosina 1891-1900 ja
1902-1918. Hänen suunnitte-
lemiaan rakennuksia ovat mm.
Ruuskasen talo 1892-1900,
Finlaysonin palatsi 1899 sekä
Aaltosen kenkätehdas 1913-28.
Petterssonin suunnittelemat ra-
kennukset ovat tyyliltään pääosin
uusrenessanssia. VKA*

Piirustus asuinrakennuksen tulisijamuutoksista (mm.)
 tontille no 4 Tampereella vuodelta 1890. (Alkuperäinen teksti: Ritning till eldstadsförändring mm. uti
 bonigshuset å tomten no 4 i Tammerfors). Piirustuksen on allekirjoittanut Lambert Pettersson. TRVA

Frenckellin konttorin ensimmäiset dokumentoidut tila- ja julkisivumuutokset toteutettiin 1898. Ensimmäisen kerroksen iso sali jaettiin väliseinien kolmeksi huoneeksi, keskimmäisiin Kirkkokadun puoleisiin tiloihin rakennettiin tulisijat ja pihan puoleisen sisäänkäynnin yhteyteen wc ja (todennäköisesti) varastotiloja. Kirkkokadun puoleiset sisäänkäyntiovet rakennuksen keskellä poistettiin ja korvattiin ikkunoilla, ja sisäpihan puoleista ulko-oven ja ikkunan kokoa ja paikkoja muutettiin.

1. kerroksen muutospiirustus vuodelta 1898 (muutokset merkitty punaisella). Piirustukset on allekirjoittanut Lambert Pettersson. TKA

2.3.3. MUUTOKSET 1900-LUVUN ALUSSA

1900-luvulla Frenckellin konttorin julkisivuja ja ulkoasua muutettiin useaan otteeseen. 1902 rakennukseen tehtiin uusi sisäänkäynti Puutarhakadun puolelle ja ensimmäisen kerroksen ikkuna-aukotusta muutettiin. Kirkkokadun pohjoispäädyn ovi muutettiin ikkunaksi, ja keskiosan ikkuna vanhan salin kohdalla, palautettiin oveksi. Sisäpihan ovi- ja ikkunajärjestelyjä muutettiin ja ensimmäisen kerroksen sisätiloissa tehtiin tulisijamuutoksia.

Vuosisadan alun merkittävimmät muutokset sijoittuvat kuitenkin vuosille 1904 ja 1906. Suunnitelmat laati arkkitehti Birger Federley samanaikaisesti kun Frenckellin tehtaan suuret muutostyöt. Konttorirakennuksen ikkuna- ja ovimuutokset toteutettiin pääosin rakennuksen alkuperäisen tyylin mukaisesti, kun taas sisäpihojen porrashuoneet toteutettiin aikakauden tyyliin jugend-henkisiksi. Rakennuksen nykyinen ulkoasu ulko-ovien, ikkunoiden ja porrashuoneiden osalta ovat pääosin tältä ajalta.

Vuosina 1904 ja 1906 suunniteltiin mm. seuraavat muutostyöt:

- sisäpihalla olevan kaksikerroksisen kasvihuoneen purkaminen
- rakennuksen sisäpihan porrashuoneiden ja sisäportaiden purku ja uusien porrashuoneiden rakentaminen
- Kirkkokadun eteläpäädyssä olevan ulko-oven muuttaminen ikkunaksi ja reunalla olevien ikkunoiden umpeen muuraaminen
- sisäpihan ja Puutarhakadun ikkuna- ja ovimuutokset
- uusi keittiön porras sisäänkäynteineen ja katoksineen poikkisiiven pätyyn
- 2. kerroksen tila- ja tulisijamuutoksia

Birger Federley (1874-1935) toimi Tampereen kaupunginarkkitehtina vuosina 1900-01. Hänen suunnittelemaansa rakennuksia ovat mm. Palanderin talo (1901), Tuomisen kivimuuri (1914) ja Pikilinna (1924). Federleyn suunnittelemat rakennukset ovat tyyliltään jugendia ja klassismia.
TMKA

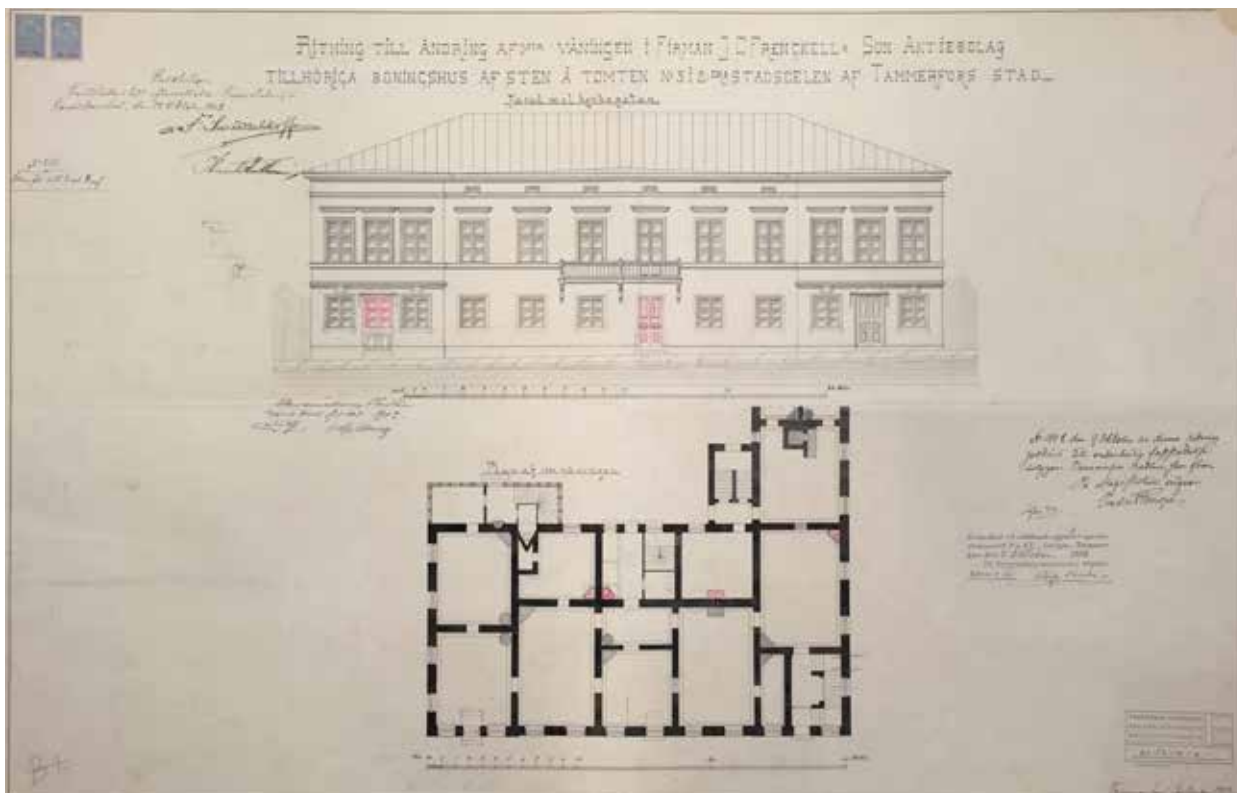

"Frenckellin rakennuksia Kirkkokadulla". Kuvassa Frenckellin konttorin (mahdollisesti alkuperäinen) puurakenteinen parveke ja pääovien sisäänkäyntikatokset vuonna 1901. Taustalla Frenckellin tehtaan kellotorni. Valokuvaaja Axel Tammelander. MKV

"Viisi erilaista päähinettä kesäravintolassa". Valokuva on todennäköisesti otettu Frenckellin konttorin puutarhassa. Taustalla olevat koristeelliset ikkunat ja ovi viittaavat 1900-luvun alussa purettuun Frenckellin konttorin lasiverantaan. Valokuvaaja G. E. Hultin. FP

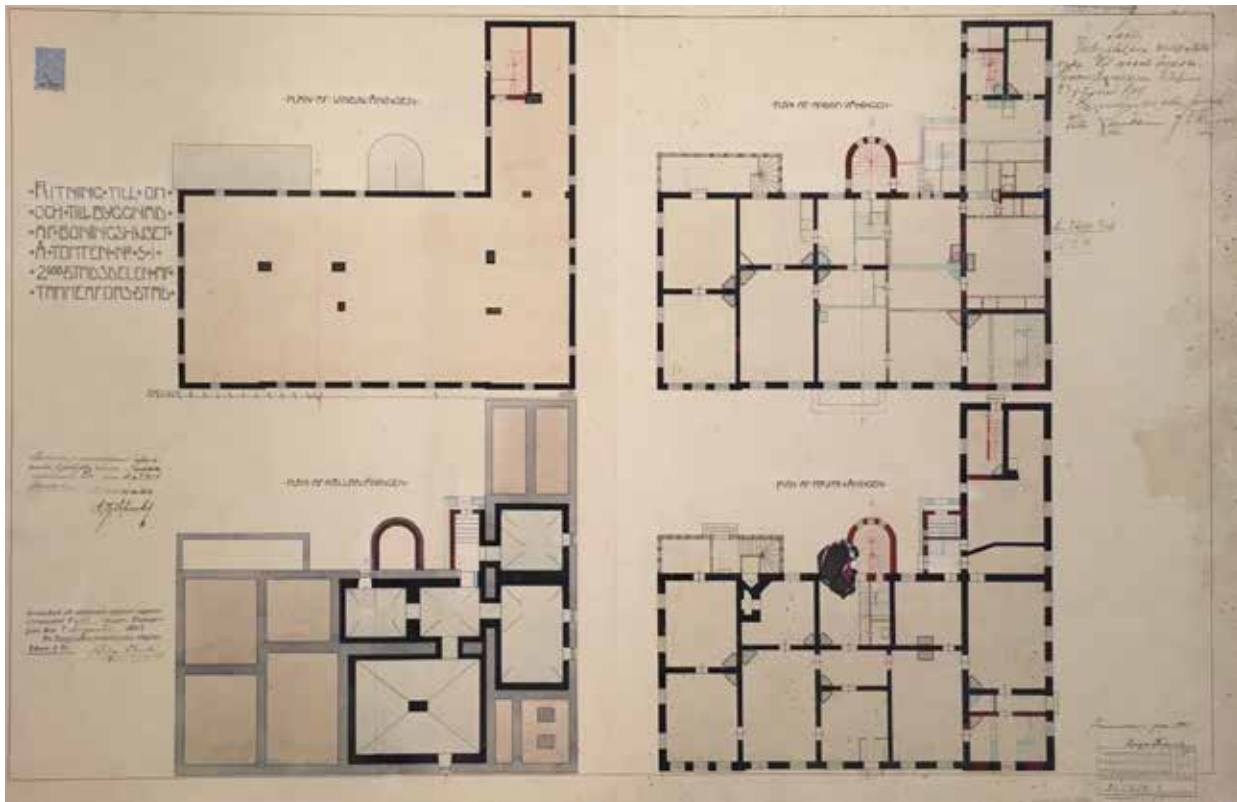
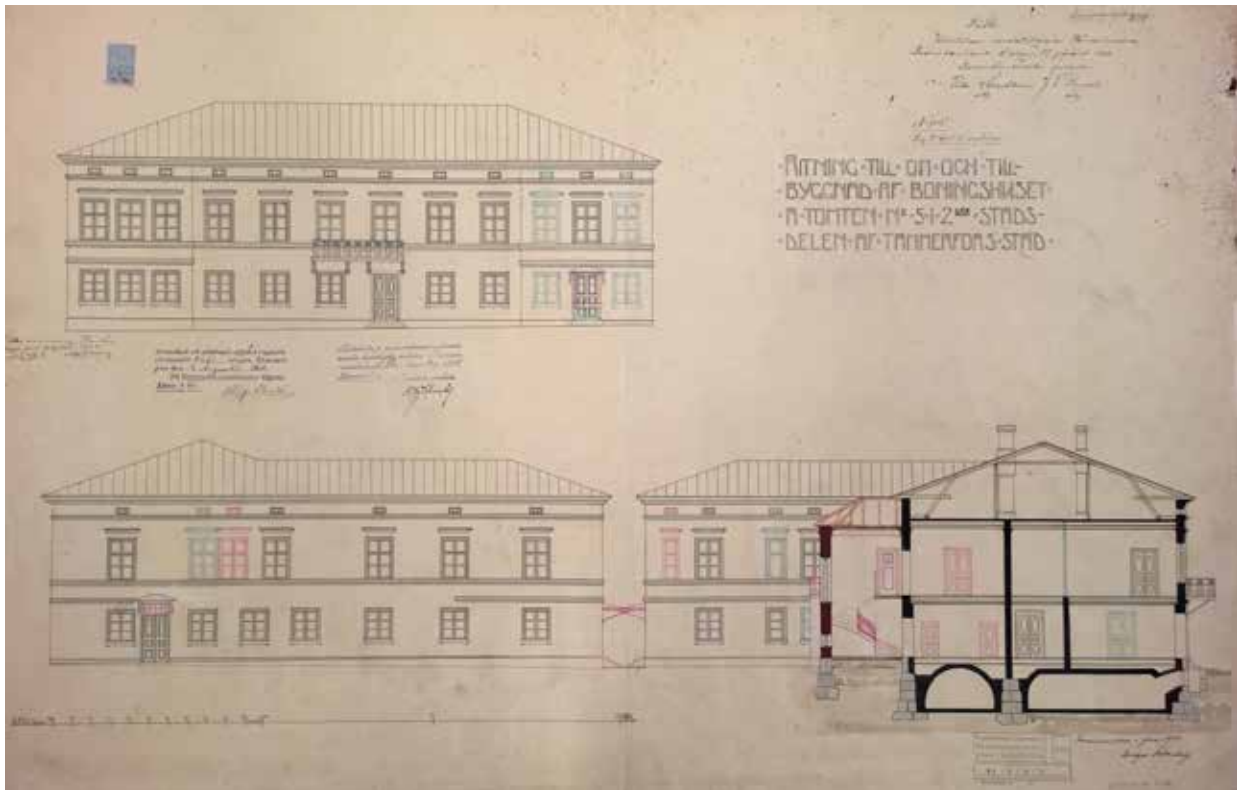

Muutospiirustus vuodelta 1902. Muutokset merkitty punaisella. Piirustuksen on allekirjoittanut E.W. Schröder. TKA

Sisäpihan julkisivut 1900-luvun alussa. Kuvassa kaksikerroksinen lasiveranta koristeellisine ikkunoineen ja räystäärakenteineen sekä rakennuksen sisäkulmassa sijainnut vanha porrasluone sisäänkäyntiteineen. TKA

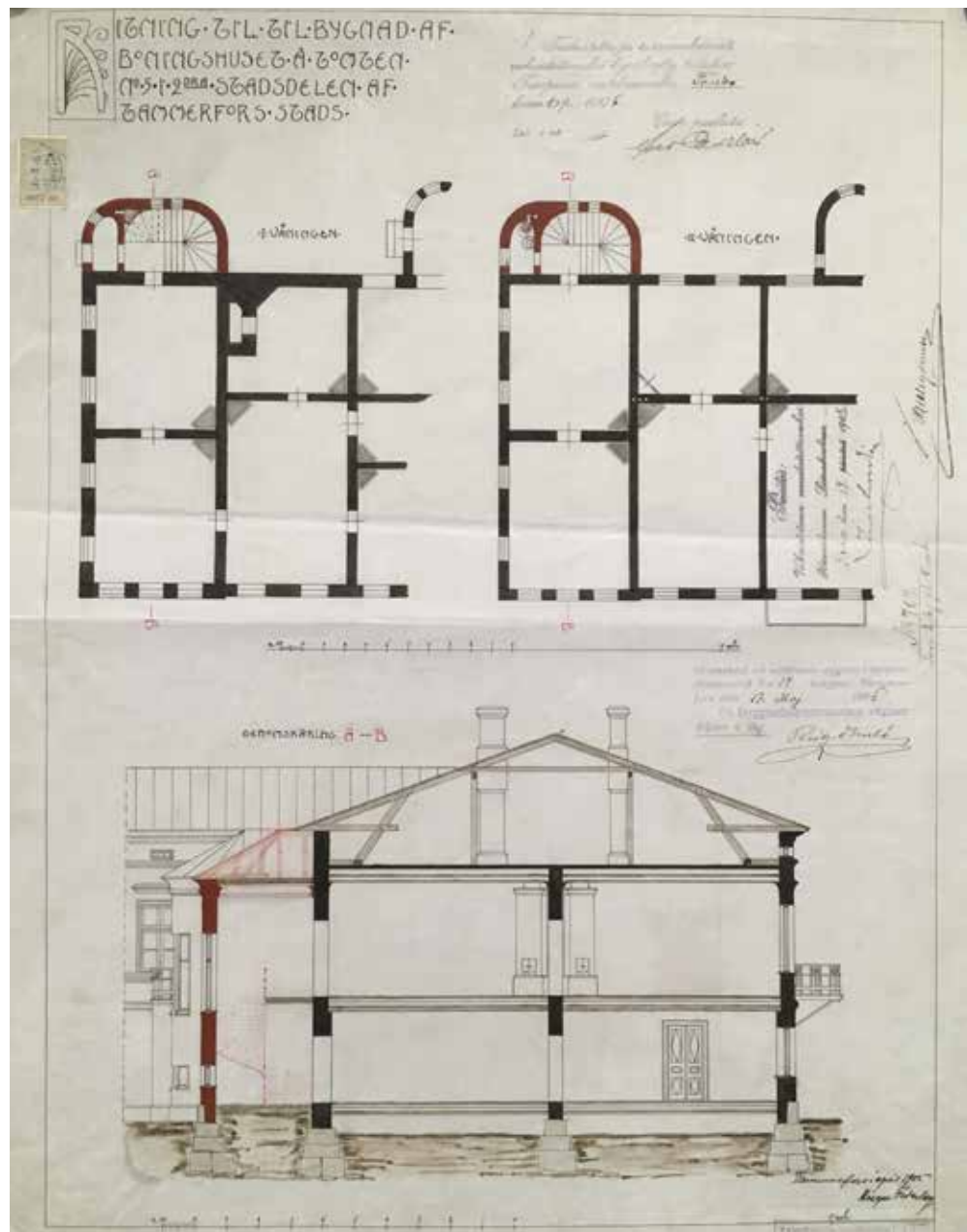
Edellinen sivu:

Muutospiirustuksia vuodelta 1904.

Uudet rakenteet on esitetty punaisella ja purettavat rakenteen sinisellä. Piirustukset on allekirjoittanut arkkitehti Birger Federley. TKA

Muutospiirustus vuodelta 1905. Uusi porrashuone on esitetty punaisella.

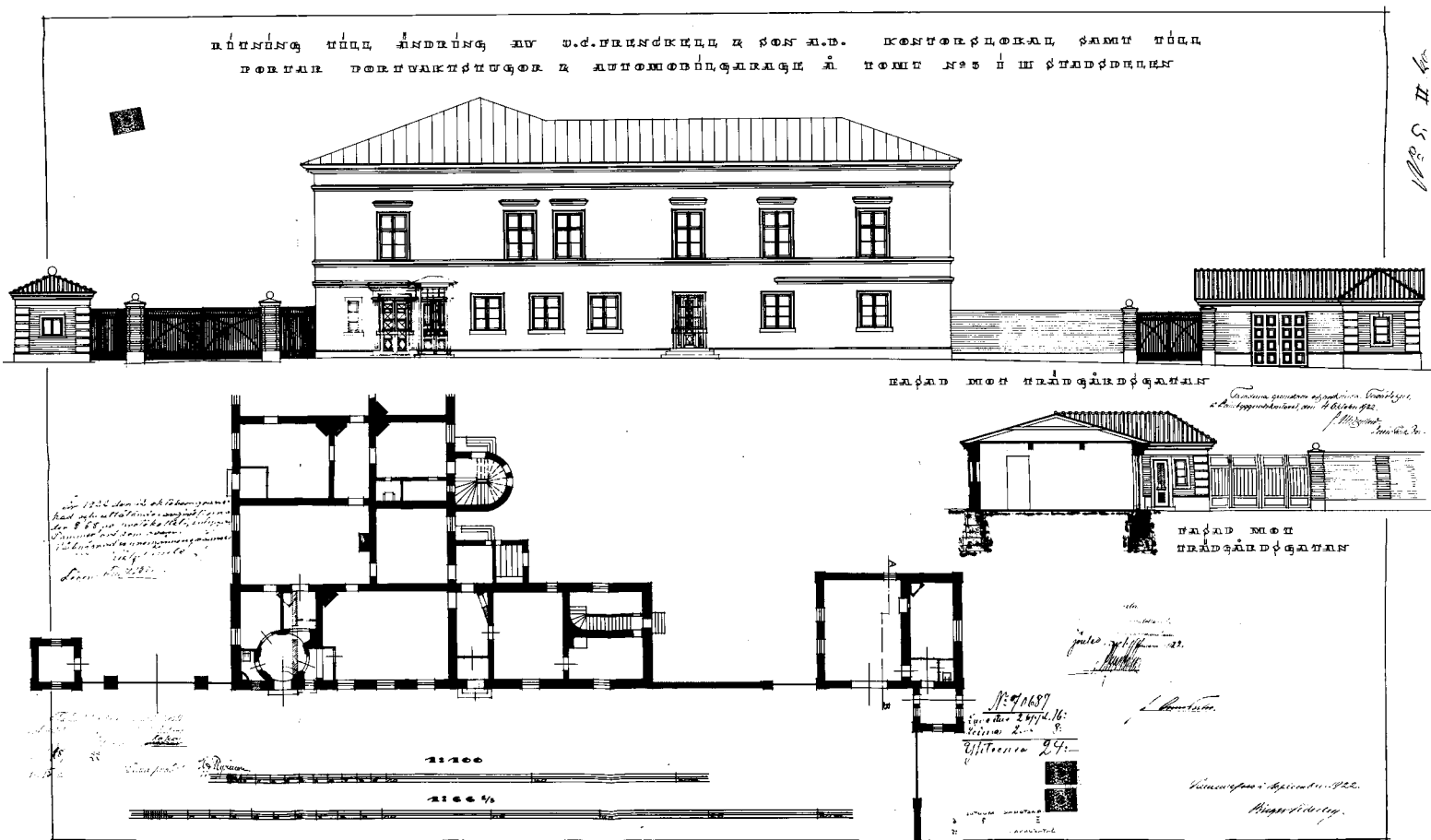
Kuvan on allekirjoittanut arkkitehti Birger Federley. TKA

2.3.4. MUUTOKSET 1920-LUVULLA

1920-luvulla Frencellin konttorin eteläsivulle avattiin uusi sisäänkäynti ja vanhan ulko-oven paikka rakennuksen nurkassa siirrettiin. Kirkkokadun ja Puutarhakadun kulmaan suunniteltiin uusi ympyrän muotoinen sisääntulo-halli taustatiloineen. Puutarhakadun päähän rakennettiin kivirakenteinen aita tolppineen sekä teräsrakenteiset portit. Porttien päihin pystytettiin portinvar-tijoiden kopit ja idän puoleiseen päätyyn autotalli. Muutostyöt suunniteltiin 20-luvun klassismin henkeen.

Rakennuksen luoteiskulman portti Kirkkokadun päätteenä oli todennäköisesti Frencellin tehdasalueen pääportti ja muutoksen myötä konttorirakennus ra-jautui aiempaa selkeämmin tehdasalueen sisäpuolelle. Piirustuksissa rakennus mainitaan nimellä *kontorslokal* (suom. konttorihuoneisto) ja on todennäköis-tä, että rakennus ei tässä vaiheessa ollut enää asuinkäytössä.

Muutospirustus vuodelta 1922. Kuvan on allekirjoittanut Birger Federley. TRVA

"J. C. Frenckell & Son A. B:n konttorirakennus". Näkymä Kirkkokadulta Frenckellin tehtaan portille 1920-luvulla. Rakennuksen kulmassa 1920-luvulla toteutettu sisäänkäynti kapeine sivuikkunoineen. LSMM

Puutarhakadun varrelle 1920-luvulla pystytetty tiiliaita ja tersäportti sekä kivrakenteinen autotalli. Valokuvaaja Werner Mauritz. TMKA

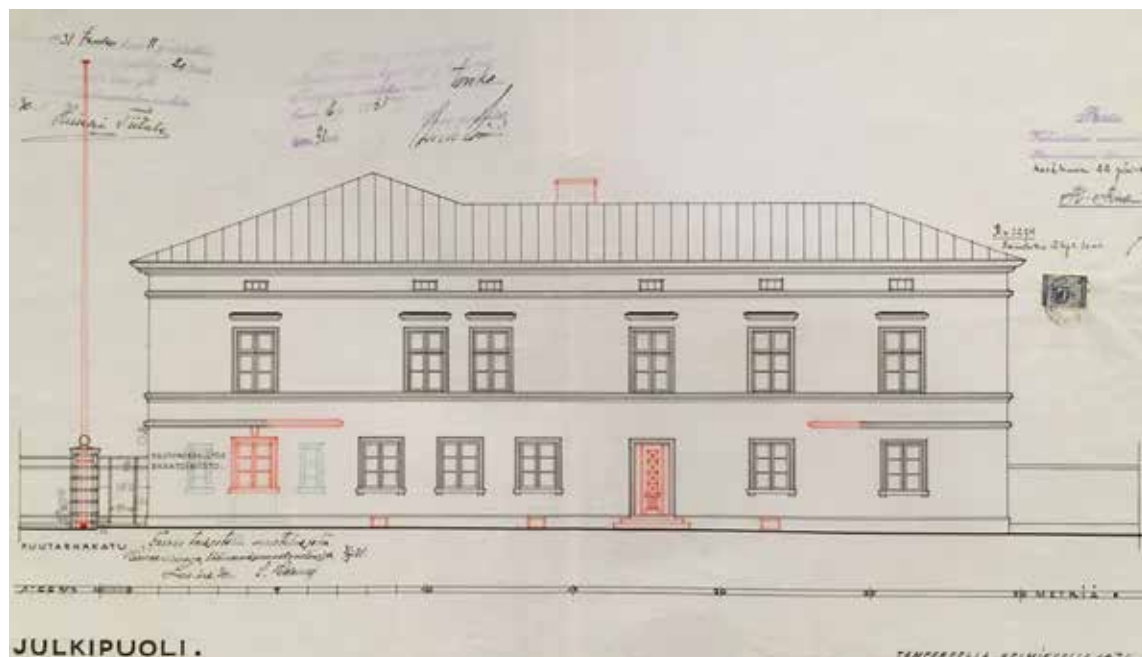
2.3.5. MUUTOKSET 1930-LUVULLA

Tampereen kaupunki osti Frencellin tehdasalueen 1928 ja 1930-luvulla Frencellin konttori muutettiin kaupungin hallintorakennukseksi. Entisen konttorirakennuksen ensimmäiseen kerrokseen sijoitettiin kaupungin rahatoimikonttori ja toiseen kerrokseen kaupunginhallituksen toimitilat istuntosaleineen. Muutostyön suunnitteli Tampereen kaupungin silloinen kaupunginarkkitehti Bertel Strömmer.

1930-luvulle tultaessa kaikki Kirkkokadun puoleiset ulko-ovet oli poistettu ja muutettu ikkunoiksi. Lisäksi yksi Puutarhakadun puoleisista sisäänkäyntiovista portaineen uusittiin ja toinen sisäänkäyntiovi korvattiin ikkunalla. Kapeat ikkunat purettavan oven molemmin puolin muurattiin umpeen ja kellariin avattiin pienet valoaukot. Rakennuksen kulmaan pystytettiin lipputanko.

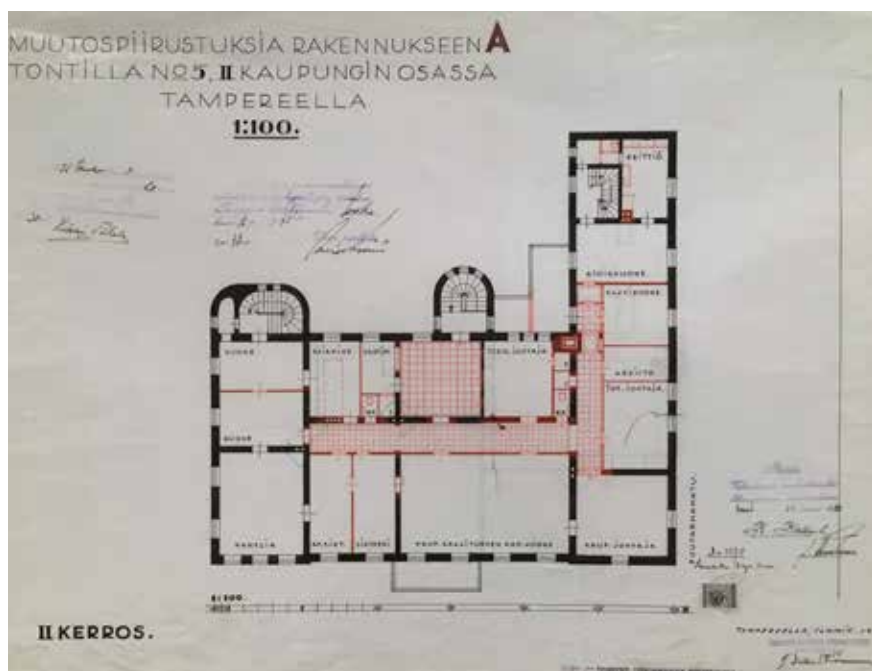
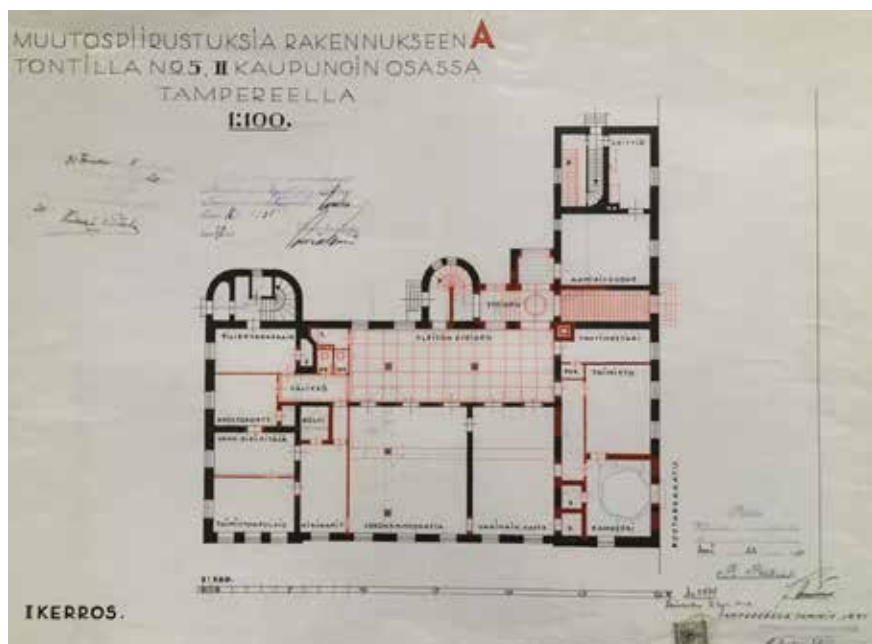
1930-luvulla rakennuksen sisätiloja muutettiin merkittävästi. Vanha karoliininen tilajärjestely sai väistyä, kun ensimmäiseen kerrokseen suunniteltiin uusi sisääntuloeteinen ja yleisöeteinen, ja toiseen kerrokseen toimistotilojen välille tehtiin leveät keski- ja sivukäytävät. Toiseen kerrokseen rakennettiin kaupunginhallituksen kokoushuone ja osa rakennuksen tiloista jaettiin väliseinän pienemmiksi toimistotiloiksi. 1920-luvulla toteutettu pyöreä sisääntulohalli purettiin ja rakennuksen pääporras uusittiin. Kellariin rakennettiin lämpökeskus polttoainevarastoineen sekä ruokakellari ja arkistoholvit. Kerroksiin lisättiin uusia kulkuaukkoja ja wc-tiloja, ja rakennuksen ullakolla tehtiin hormimuu-toksia. Merkittävä osa väliovista uusittiin tässä yhteydessä ajanmukaisilla peiliovilla. 1930-luvulla rakennuksen tilat jäsenyivät pääpiirteissään nykyiseen asununsa.

*Julkisivupiirustus
vuodelta 1931. Uudet
rakenteet on merkitty
punaisella ja purettavat
rakenteet sinisellä. Ku-
van on allekirjoittanut
Bertel Strömmer. TKA*

Bertel Strömmer (1890-1962) toimi Tampereen kaupunginarkkitehtina vuosina 1918-53. Hänen suunnittelemaansa rakennuksia ovat mm. Hotelli Tammer (1928) ja Tempon talo (1938). Strömmerin suunnittelemat rakennukset ovat tyyliltään 20-luvun klassismia ja funktionalismia.

1. ja 2. kerroksen muutospäätökset vuodelta 1931. Uudet rakenteet on esitetty punaisella ja purettavat rakenteet sinisellä. Kuvat on allekirjoittanut arkkitehti Bertel Strömmer. TKA

2.3.6. MUUTOKSET 1940-LUVULLA

Sotien jälkeen Frenckellin konttorirakennukseen laadittiin useampi laajennusehdotus. Ehdotuksissa esitettiin lisäsiiven rakentamista rakennuksen pohjoispäättyyn osin pidempänä ja osin lyhyempänä ratkaisuna, mutta mitään ehdotuksista ei kuitenkaan toteutettu. Puutarhakadulle lisättiin ilmeisesti vain yksi ikkuna 1946 laadittujen suunnitelmien mukaan.

1948 laadittiin ehdotussuunnitelmat rakennuksen sisätilojen muuttamiseksi ja ullakkokerroksen korottamiseksi. Suunnitelmat tehtiin Tampereen kaupungin rakennustoimiston arkkitehtiosastolla. Uuteen ullakkokerrokseen suunniteltiin mm. kahvi- ja kokoushuone keittiötiloineen sekä työ- ja lisähuone sekä arkisto. Sisäpihan puoleista porrashuonetta korotettiin kerroksella ja porrasta jatkettiin ullakolle. Toiseen kerrokseen ei piirustusten mukaan tehty muutoksia. Ensimmäisessä kerroksessa vahtimestarin tilat siirrettiin yleisöteisen yhteyteen ja vapautunut tila muutettiin asiakaspalvelutilaksi (kuvassa avustuskassa ja toimisto). Poikkipäädystä sijainneet keittiö ja aamiaishuone muutettiin huoltokonttoriksi ja päättyyn rakennettiin holvi. 1920-luvulla toteutettu porras purettiin ja tilaan tehtiin työhuone (kuvassa apulaiskamreeri). Lisäksi kerroksessa tehtiin pienempiä väliseinämuutoksia.

”Kaupunginhallituksen talo” vuonna 1943 ennen ullakkokerroksen korottamista. Valokuvaaja E. M. Stolt. TSKA

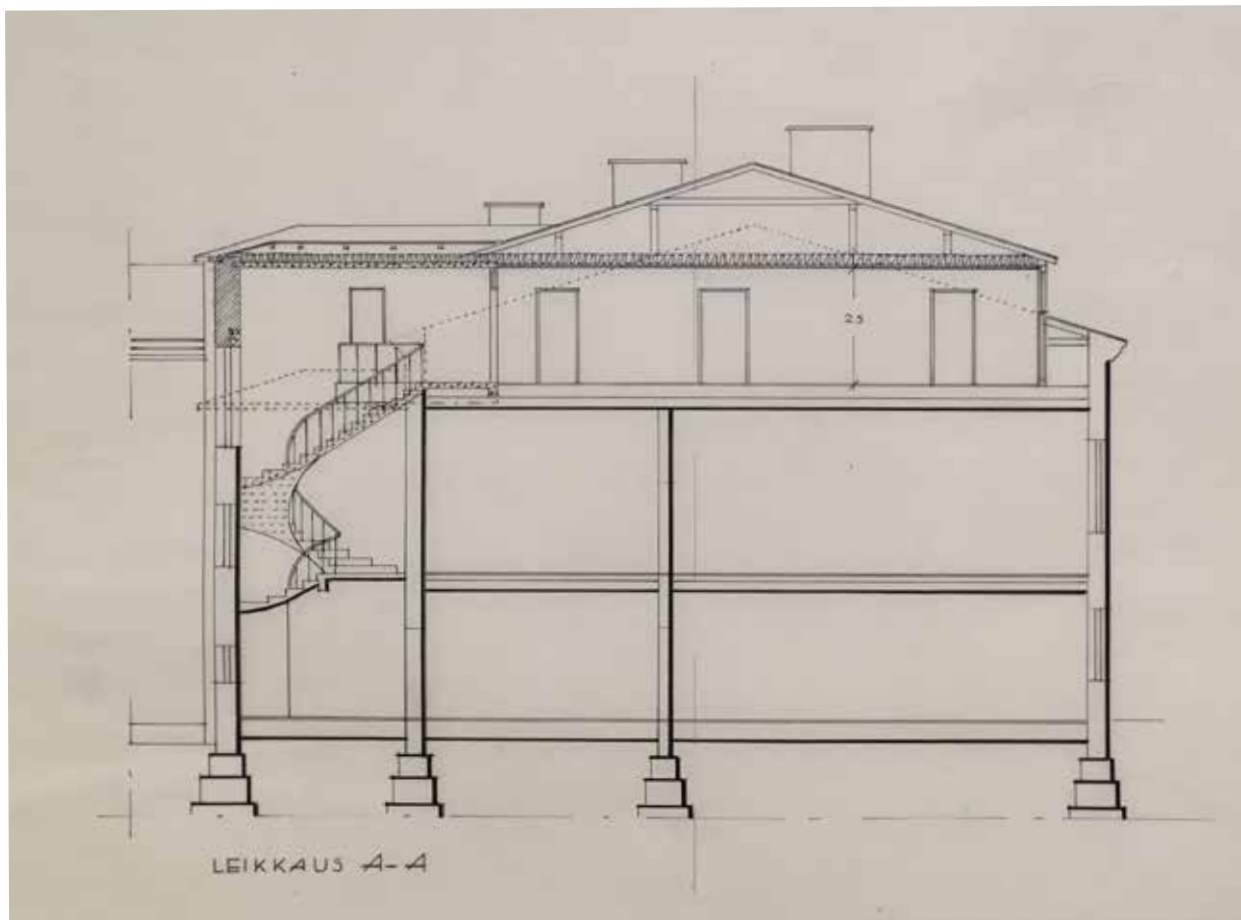
"Tampereen kaupunginjohtajat 1947". 1930-luvulla sisätiloja muutettiin voimakkaasti ja esim. pääosa väliovista uusittiin. Taustan lasipeiliöivi 1930-luvulta. Valokuvaaja E. M. Staf. TMKA

KAUPUNGINHALLITUKSEN TALO
ULLAKKOKERROKSEN EHDOTUS
1/100

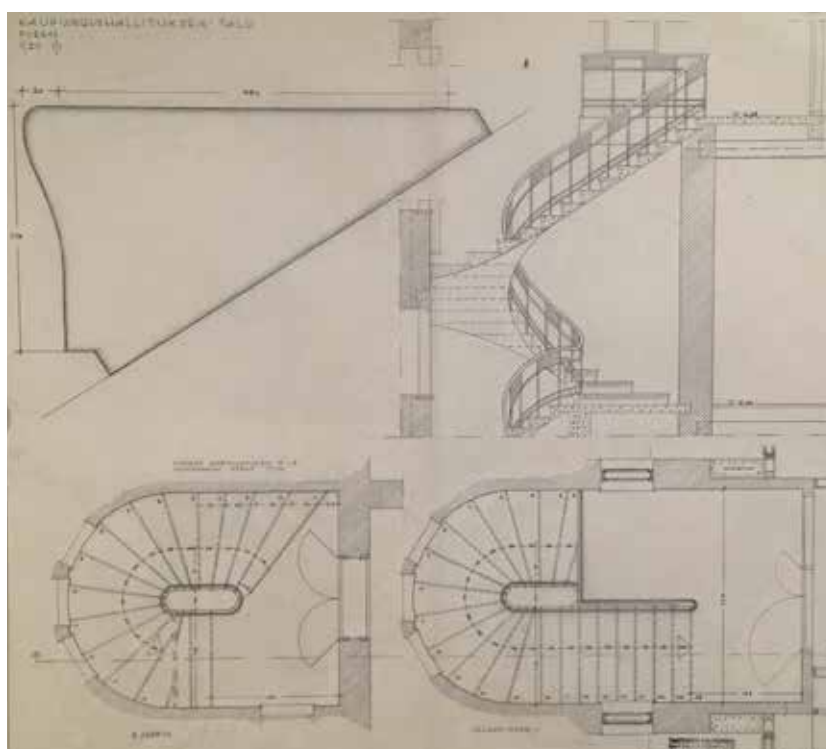

LÄNTEEN

Julkisivu länteen. Ehdotus ullakkokerroksen korottamiseksi vuodelta 1948. TTA

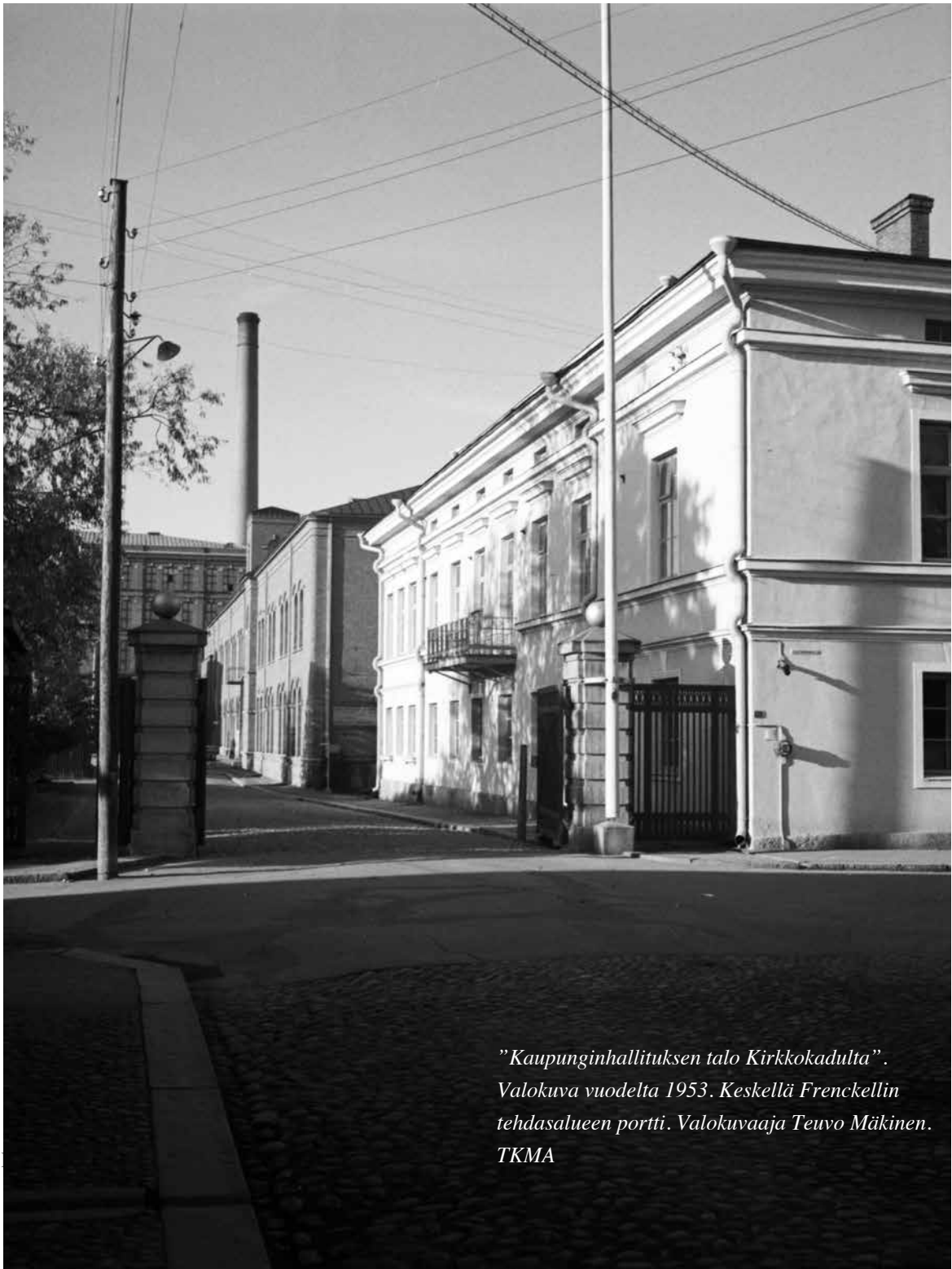
1940-luvulla toteutettu ullakkokerroksen ja porrashuoneen korotus. Leikkauspiirustus (ehdotus) vuodelta 1948. TTA

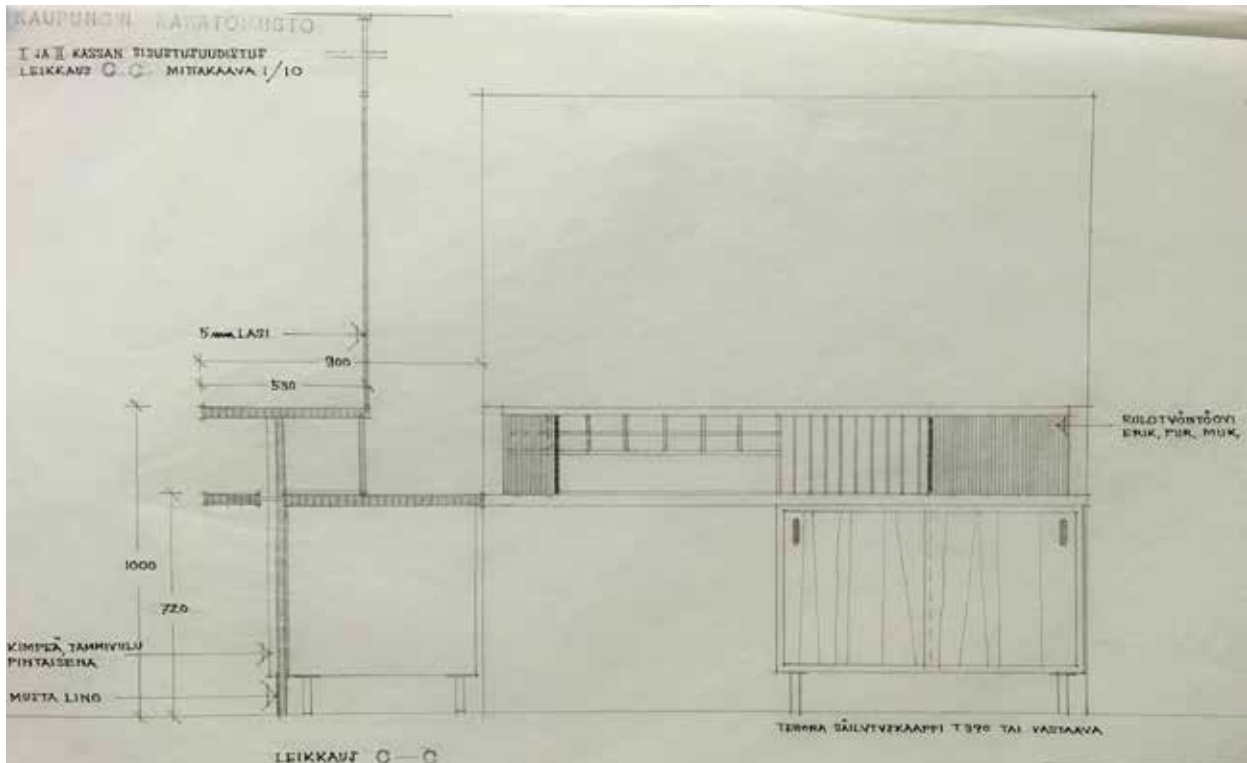
Työpiirustus porrashuoneen korottamiseksi vuodelta 1948. TTA

2.3.7. MUUTOKSET 1950-LUVULLA

1950-luvulla Frenckellin konttorirakennuksessa sijaitsivat kaupunginhallituksen, kaupunginkanslian ja kaupungin rahatoimiston tilat. 1950-luvulla rakennuksen ulkoasu säilyi ennallaan, mutta sisätiloja ja erityisesti sisustusta modernisoitiin; esimerkiksi rahatoimiston ja kaupunginjohtajan tilojen sisustus uusittiin. Muutostöistä laaditiin kattava aineisto kalustekuvia ja huonepiirustuksia. Pääosan kuvista laativat kaupunginarkkitehti Jaakko Ilvekoski ja arkkitehti Eeva Uotila.

*"Kaupunginhallituksen talo Kirkkokadulta".
Valokuva vuodelta 1953. Keskellä Frenckellin
tehdasalueen portti. Valokuvaaja Teuvo Mäkinen.
TKMA*

Kaupungin rahatoimiston I ja II kassan sisustus uudistus. Kiintokalustekuva vuodelta 1958. Suunnitelman laatinut Jaakko Iveskoski. TTA

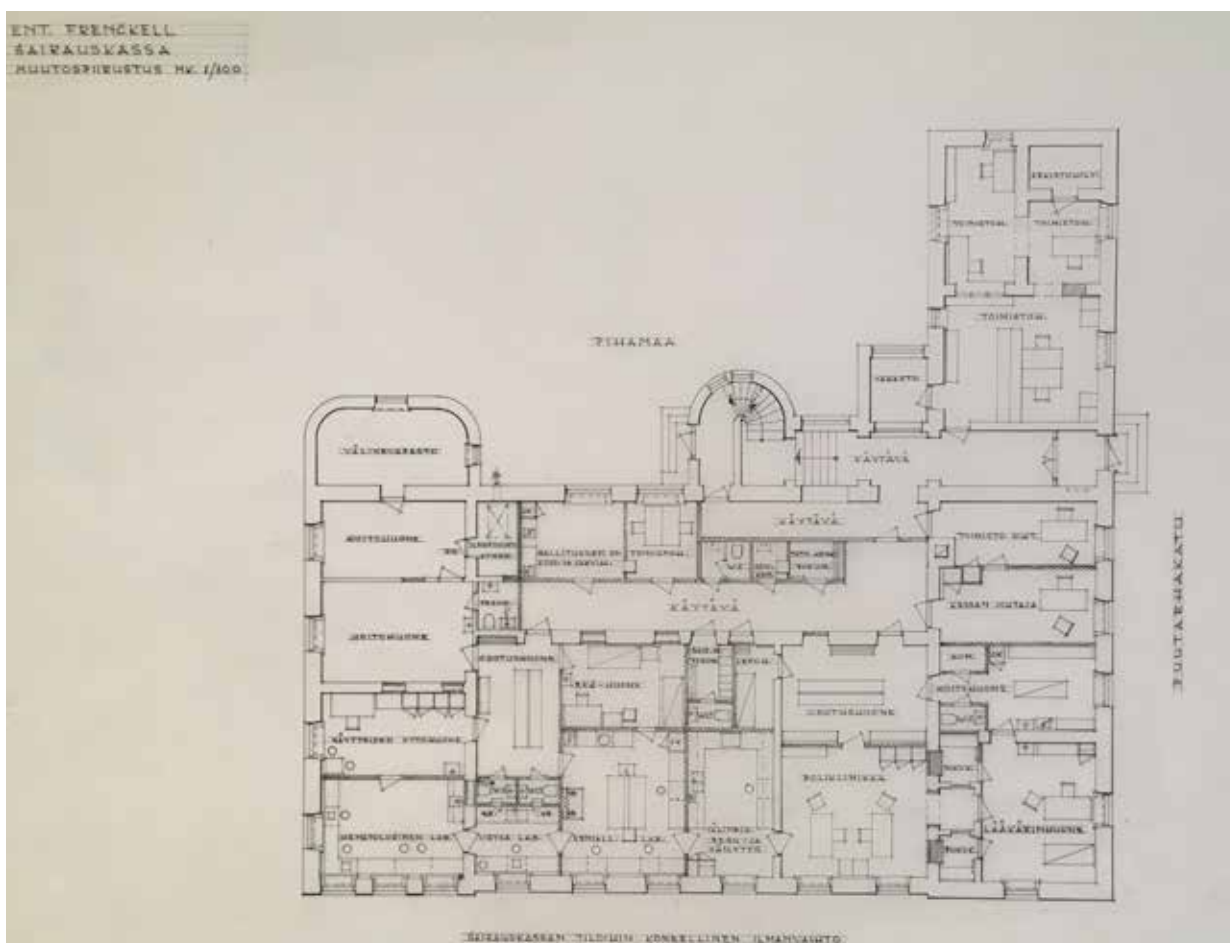
Kaupunginjohtajan työhuoneen uudelleensuunnitelma. Huonepiirustus vuodelta 1958. Suunnitelman laatinut R. Ojanen. TTA

2.3.8. MUUTOKSET 1960-LUVULLA

1967 Frenckellin konttoriin sijoitettiin Tampereen kaupungin katuosasto ja sairauskassa. Katuosasto toimi rakennuksen toisessa kerroksessa ja sairauskassa katutasossa.

Muutostöiden yhteydessä ensimmäisen kerroksen isot asiakaspalvelutilat muutettiin pienemmiksi työhuoneiksi sekä vastaanotto- ja laboratoriotiloiksi, ja yleisöeteisen keskelle rakennettiin wc- ja pukuhuone sekä siivouskomero. Piirustuksen mukaan kerrokseen olisi tässä vaiheessa suunniteltu koneellinen ilmanvaihto.

1964 laadittiin suunnitelma ullakkokerroksen kahvi- ja kokoushuoneen muuttamiseksi toimistotiloiksi ja lisähuoneen muuttamisesta kokoushuoneeksi. On epävarmaa, jäikö suunnitelma vain ehdotukseksi vai toteutettiin muutokset suunnitelmien mukaan.

1. kerroksen muutospiirustus vuodelta 1967. Kuvan on allekirjoittanut Jaakko Ilveskoski.
TTA

"Frenckellin tehtaan entinen konttorirakennus - sittemmin Tampereen kaupungin käytössä". Valokuva 1960-luvulta. Vasemmalla Frenckellin panuhuoneen savupiippu. MV

"Kaupunginhallituksen talo, vuodesta 1967 Katuosasto". Frenckellin tehtaan portit ja osa kiviaidasta on purettu. Kirkkokatu jatkuu rakennuksen länsisivulla. Valokuvaaja Veikko Lintinen. TMKA

2.3.9. MUUTOKSET 1970- JA 1980-LUVUILLA

1970-luvulla Frenckellin konttorissa toimi Tampereen kaupungin henkilökunnan terveysasema. Vuosina 1975 ja 1976 rakennukseen tehtiin terveysaseman toiminnan edellyttämiä muutoksia kevyitä väliseiniä ja tilaportaita rakentamalla ja purkamalla. Rakennuksen paloturvallisuutta parannettiin; sisääntuloaula ja pääporras osastoitiin palo-ovin ja rautalankalasein, ja ullakolle tehtiin varapoistumisreitti rakennuksen vesikatolle. Rakennuksen pohjoispäätyn asennettiin palotikkaat.

1980-luvulla rakennukseen suunniteltiin vain muutama pienehkö tilamuutos ullakolle.

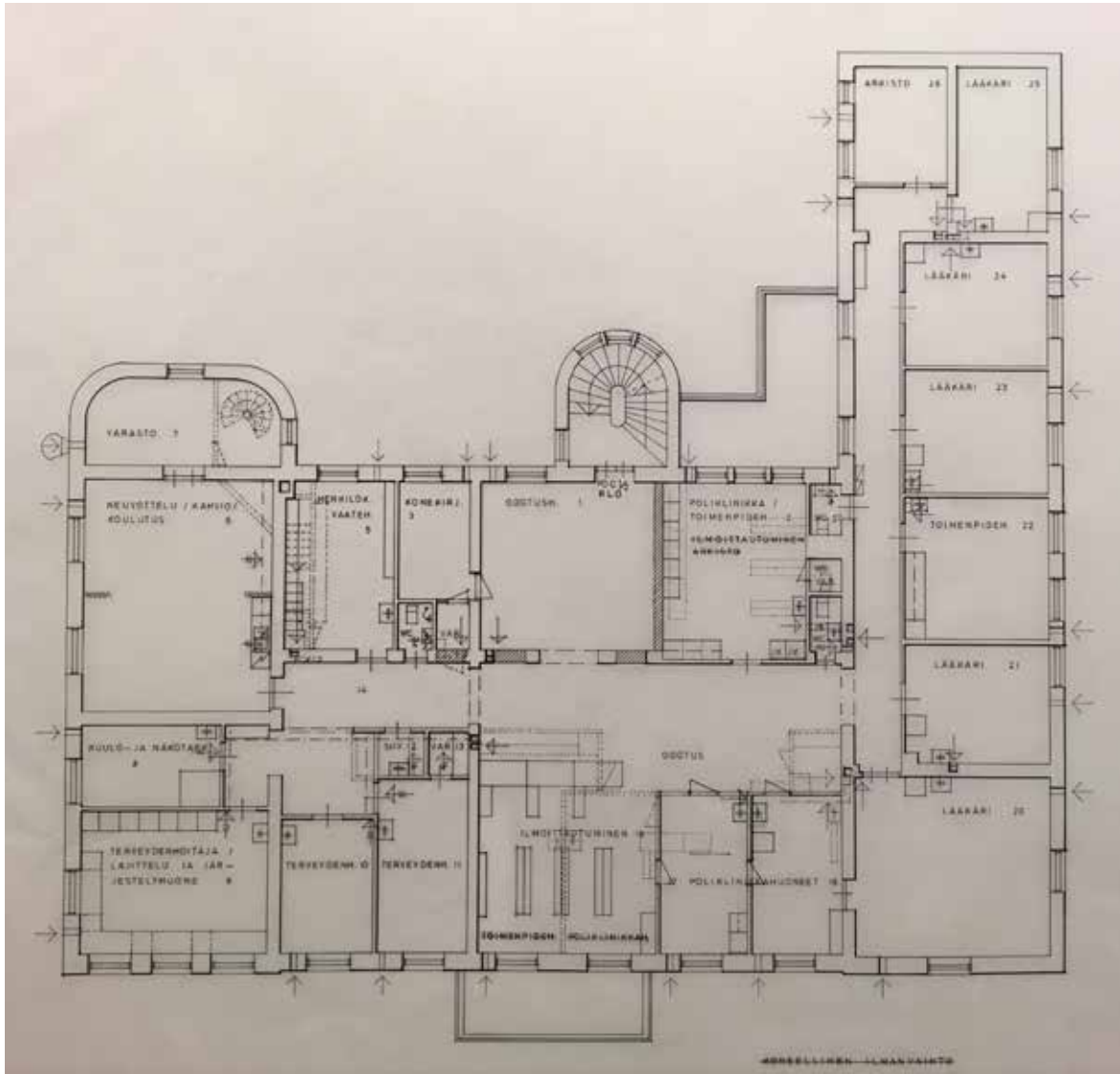

”Kaupungin sairaskassan toimisto”. Valokuva asiakaspalvelutilasta vuodelta 1973. Ensimmäisen kerroksen sisustus uusittiin 1960-luvulla. Valokuvaaja E. M. Staf. TSA

"Entinen Frenckellin tehtaankonttori", näkymä Puutarhakadulta 1970-luvulla. Rakennuksen väritystä muutettiin 1970-luvulla alkuperäistä tummemmaksi ja ikkunoiden kehykset sävytettiin valkoisiksi. Valokuvaaja Paavo Korhonen. MKV

2. kerroksen muutospiirustus vuodelta 1976. Rakennuksen toiseen kerrokseen koneellinen ilmanvaihto on mitä ilmeisemmin jäänyt toteutumatta, koska teksti koneellinen ilmanvaihto on yliviivattu. Suunnitelma on laadittu Tampereen kaupungin arkkitehtiasastolla ja suunnitelman on allekirjoittanut Pentti Kauppila. TTA

2.3.10. MUUTOKSET 2000-LUVULLA

2000-luvulla Frenckellin konttori toimi mm. Tampereen Tilakeskus Liikelaitoksen ja tilaajaryhmän väistötilana (2006-2009) sekä Tampereen kansainvälisen koulun väistötilana (2015-2017).

2000-luvulla rakennuksen lämmitys- ja sähköjärjestelmiä uusittiin. Muutokset suunniteltiin Tampereen Tilakeskus Liikelaitoksen suunnitteluyksikössä. Rakennukseen asennettiin koneellinen ilmanvaihto ja ullakolle tehtiin koulutustilat. Paloturvallisuuden parantamiseksi pääportaaseen avattiin toinen poistumistie, joka johdettiin ulos rakennuksen sisänurkassa olevan matalan osan katolle. Uusi ja vanha varareitti osastoitiin.

2015 rakennuksen esteettömyyttä ja paloturvallisuutta sekä ilmanvaihtoa ja ääneneristystä parannettiin vastaamaan yläkoulun opetustilojen tarpeita. Sisäpihalle rakennettiin tilapäinen ramppi ja poistumistieportaati, ja ensimmäiseen kerrokseen lisättiin mm. inva-mitoitettu wc-tila. Muutokset suunniteltiin arkkitehtitoimisto Lasse Kosunen Oy.

Maantasokerroksen pohjapiirustus vuodelta 2015. Muutospiirustus opetustiloiksi. Suunnitelman on laatinut Arkkitehtitoimisto Lasse Kosunen Oy. ALK

3. Kohteen nykytila

3.1. RAKENNUKSEN YMPÄRISTÖ

Frenckellin konttori sijaitsee Tampereen ydinkeskustassa, Keskustorin itäreunalla. Rakennus rajautuu pohjoisessa Frenckellin tehtaan ja konttorirakennuksen väliseen katuun, idässä ja etelässä Kirjastonpuistoon ja lännessä Frenckellinaukiolla sijaitsevaan kävelykatuun. Frenckellin konttori on osa kaupungintalon sekä Finlaysonin ja Frenckellin tehtaiden rajaamaa Frenckellinaukiota, ja Keskustorin pohjoisosaa reunustavien rakennusten muodostama kokonaisuutta.

Frenckellin konttori sijaitsee vilkkaasti liikennöityjen reittien varrella. Rakennuksen etelä- ja länsireunalla kulkevat Tampereen keskusta-alueen läpi johtava pyöräilyn pääreitti ja kevyen liikenteen väylä Valssipadonraitti, ja Keskustorilla, rakennuksen länsipuolella, on Finnpark Frenckellin maanalaisen pysäköintihallin pääsisäänajoreitti ja pysäköintitalon katos porrashuoneineen. Rakennuksen pohjoispuolella on Frenckellin tehdasrakennuksiin johtava huolto- ja ajoneuvotie. Pääosa rakennusta ympäröivistä teistä on kivettyjä. Keskustorin puoleinen sivu on graniittikiveä, muut väylät on päällystetty betonikivellä. Huolto- ja ajoneuvotie on asfaltoitu. Rakennuksen etelä- ja pohjoissivuilla on graniittikivien rajaamat istutusalueet.

Frenckellin konttorin itäpuolella oleva viheralue on osa Koskenrantaan ulottuvaa Kirjastonpuistoa. Viheralueen ilmettä hallitsevat korkeat lehtipuut, laakeahko nurmialue sekä puiston läpi kulkeva kevyen liikenteen väylä. Pihanäkymää rajaavat Frenckellin tehtaan punatiiliset julkisivut. Puistosta on näkymä Tammerkoskelle ja paikalta voi nähdä Vanhan kirkon kellotapulnin, Laikunlavan lasirakenteisen esiintymislavan, Koskenrannassa sijaitsevat vanhat punatiiliset rakennukset (pannuhuone ja savupiippu) sekä Vanhan kirjastotalon päädyn. Puiston eteläreunaa rajaa vanha kivrakenteinen muuri ja sen jatkeeksi pystytetty kevyt teräsrakenteinen aita. Osa piha-alueen puista on valaistu maahan upotetuilla kohdevaloilla.

Seuraava sivu:

Näkymä Frenckellin konttorin pihalta kohti puistoa. Taustalla Frenckellin tehtaan rakennuksia, takana keskellä Hotelli Tammer.

Frenckellin konttorin eteläjulkisivu Kirjastonpuistosta katsottuna.

3.2. RAKENNUKSEN JULKISIVUT JA ULKOHAAHMO

Frenckellin konttorirakennus on kaksikerroksinen aumakattoinen kivitalo. Rakennuksessa on 1950-luvulla toteutettu korotettu ullakkokerros ja pihan puolella 1910- ja 1940-luvuilla toteutetut porrashuoneet. Rakennus on hahmoltaan L-muotoinen, jonka etelään (Puutarhakadulle) ja länteen (Kirkkokadulle) rajautuvat pitkät sivut hahmottuvat rakennuksen pääjulkisivuiksi. Rakennuksen pääsisäänkäynti, ja ainoa katutilaan avautuva ulko-ovi, on Puutarhakadun varrella.

Rakennuksen julkisivusommittelu on yksinkertainen ja pääosin lähes symmetrinen. Julkisivujen ainoat koristeaiheet ovat kerrosten välillä kulkevat vaakaprofiilit sekä pääjulkisivujen ikkunoiden yläpuolella olevat yksinkertaiset koristeaiheet. Keskustorin puoleista julkisivua jäsentävät sivuosien risaliitit. Julkisivut ovat hiekan sävyyn rapattuja. Rappaus on toteutettu yhdellä sävyllä ja isolla rakeisuudella sokkelin yläreunasta (yli vaakakoristelintojen) räystäään profiililistaan asti. Ikkunoiden ympärillä on valkoiset, sileäksi rapatut tai profiloidut kehykset. Osa sisäpihan ikkunakehyksistä on rappauksen alla.

Rakennuksen sokkelissa on betonimanttelointi, jonka alla on todennäköisesti (ainakin osalla alaa) graniittia. Sokkeli on pihan puolella noin yhden ”kiven” korkuinen; Puutarhakadun ja Kirkkokadun kulmassa lähes kokonaan maan alla. Rakennuksen vesikate on mustaksi maalattua peltiä. Vesikatolla on vahojen pellitettyjen savupiippujen lisäksi uusia ilmanvaihtopiippuja. Katon vedenpoisto on ohjattu jalkakourujen ja suppiloiden avulla syöksytorviin ja rakennuksen ulkoseinustalla oleviin sadevesikaiivoihin. Syöksytorvet ja niihin liittyvät suppilot on asennettu julkisivuun pintaan koristelintojen kierteen ja maalattu rappauksen sävyyn.

*Puutarhakadun ja
Kirkkokadun kulma.*

Frenckellin konttorin pohjoispääty Fremckellinaukiolta katsottuna.

Frenckellin konttori idästä (Valssipadonraitilta) katsottuna.

Pääosa rakennuksen ikkunoista on 1980-luvulla uusittuja kuusiruutuisia ja ristikarmillisia sisään-ulos avautuvia puuikkunoita. Pääosa porrashuoneen ja sisäpihan maantasokerroksen ikkunoista sekä ullakon ikkunoista on todennäköisesti vanhempia. Vanhimmat, todennäköisesti 1930-luvulla toteutetut ikkunat ovat joko yksiruutuisia tai pystypuitteellisia kaksi- tai kolmiosaisia kitattuja puuikkunoita. Ikkunat ovat sisään-ulos avautuvia ja alapuitteissa on tippalista. Aukkipitolaitteet ja heloitukset ovat pääosin alkuperäisiä. Osa kapeista kolmeruutuisista puuikkunoista ullakolla on purettu ja korvattu ilmanvaihtosäleikoilla. Kaikkien ikkunoiden ulkopuitteet ovat siniharmaaksi maalattuja.

Rakennuksessa on kolme ulko-ovea. Vanhat parvekkeelle johtavat ovet on levytetty alaosasta umpeen ja muutettu ikkunoiksi. Puutarhakadun puoleinen 1930-luvun lasiulko-ovi (pääovi) on lakattua tammea ja kulkuaukkoa reunustaa tumman ruskea laatoitus. Sisäpihalla oleva porrashuoneen 1950-luvun ovi on maalattua puupaneelia ja itäpäädyssä oleva ulko-ovi on levytetty umpeen.

Rakennuksen länsisivulla on vanha teräsrakenteinen parveke ja itäpäädyssä vanha teräsrakenteinen katos. Sisäänkäyntien yhteydessä on massiiviset graniittiportaat.

Ote Kirkkokadun puoleisesta julkisivusta. Risalitissa alkuperäinen ikkunajako koristeaiheineen. Pohjakerroksessa, keskellä olevan ikkunan paikalla oli ovi 1900-luvun alussa.

1900-luvulla rakennettu ja 1940-luvulla korotettu porrashuone rakennuksen sisäpihalla. Porrashuoneen puuikkunat todennäköisesti 1930-luvulta.

Jugend-aiheinen koristeltu parveke rakennuksen länsisivulla on toteutettu 1900-luvun alussa. Parvekkeelle ei ole enää pääsyä sisäpuolelta.

Vanha teräsraakenteinen katos rakennuksen itäpäädyssä. Päädyn aviaukko on toteutettu 1900-luvun alussa; katos mahdollisesti samalta aikakaudelta.

3.3. RAKENNUKSEN SISÄTILAT JA HUONEJAKO

Frenckellin konttorin sisätilat ja huonejako on eri aikakausina syntynyt monikerroksinen kokonaisuus. Lukuisat eri käyttötarkoitukset ovat muokanneet tilojen hierarkiaa, ja tehneet alkuperäisen huonejaon vaikeaksi hahmottaa. Mittasuhteiltaan lähinnä alkuperäistä asua olevat tilat ovat rakennuksen pohjoispäässä olevat suuret huoneet.

Ullakkokerroksen tilajako on säilynyt pääosin 1940-luvun asussa, kun taas toisen kerroksen tilallisuutta hallitsee 1930-luvun keskikäytäväratkaisu. Pohjakerroksen tilat ovat pirstaleisempia; vain 1930-luvulla toteutettu sisääntuloaula erottuu selkeästi omaksi kokonaisuudekseen.

Rakennuksen sisätilojen ilme on moderni ja vaalea ja pääosaa tiloista dominoi hallitsevasti näkyville asennettu talotekniikka.

*1920-luvulla toteutettu sisäänkäynti Puutarhaka-
dulta ja 1930-luvulla uudis-
tettu aula mosaiikkibetoni-
lattiaineen ja lasiovineen.
Katossa yksinkertainen
koristelistoitus.*

Näkymä 2. kerroksen käyvältä. Puurakenteiset peiliovet ovat 1930-luvulta, tilapinnat ja talotekniikka pääosin 2000-luvulta.

Sisätilojen ilme on pääosin valkoinen. 2000-luvulla uusittu talotekniikka on asennettu näkyville.

3.4. PINTAMATERIAALIT, RAKENNUSOSAT, KIINTOKALUSTEET JA TALOTEKNIikka

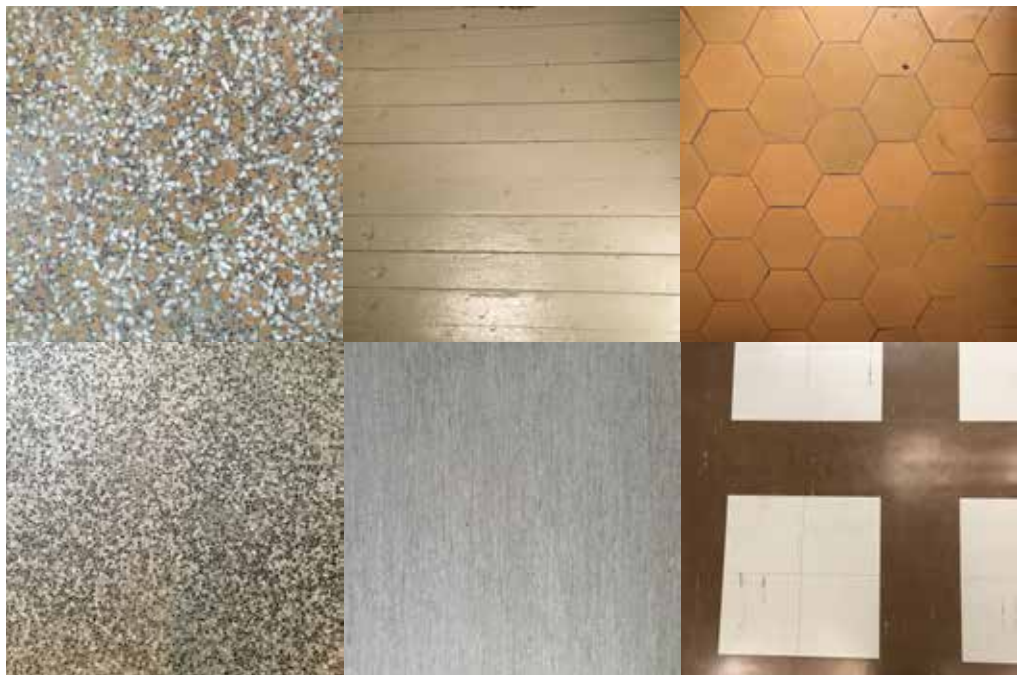
Lattiapinnat

Frenckellin konttorin vanhimmat näkyvillä olevat lattiapinnat ovat 1930-luvulta. Pääosa pinnoista on kuitenkin toteutettu 1940-luvulla, 1960-luvuilla tai myöhemmin. On mahdollista, että ainakin osassa tiloista on pinnoitteiden alla alkuperäinen 1800-luvun laotalattia.

Rakennuksen pääasiallinen lattiamateriaali on kvartsi- tai asbestivinyylilaatta ja muovimatto. Osaan wc-tiloista on asennettu kuusikulmainen keraaminen laatta ja iv-konehuoneisiin vedenpitävä massalattia. Yhdessä ullakkotiloista on lakattu laotalattia ja varastossa 1940-luvun maalattu laotalattia. Kellarin lattiat ovat pääosin betonia. Pääosa pinnoiteuista lattioista on sävyltään vaalean harmaita, poikkeuksena muutama tumma sininen ja ruskeakuviainen asbesti- tai kvartzivinyylilaattalattia.

Pääsisäänkäynnin aulan ja porrashuoneiden lattiapinnat ovat mosaiikkibetonia. Aulan etuosa on kolmiväristä mosaiikkibetonilaattaa ja 1930-luvun henkeen kuvioitu. Tuulikaapin molemmin puolin on kuramattosyvennykset. Porrashuoneessa, ensimmäisen ja toisen kerroksen välisissä porraskelmissä, on mosaiikkibetoniin upotetut mustat kumipinnat. Yhdessä toisen kerroksen wc-tiloista on 1930-luvun mosaiikkibetonilaattalattia. Ensimmäisen ja toisen kerroksen jalkalistat ovat pääosin vanhoja profiililistoja. Ullakon jalkalistat ovat yksinkertaisia, alaosasta kapeampia 1950-luvun puulista.

Lattioiden pintamateriaaleja.

Porrashuoneen 2. kerroksen lattia. Tasanteen okrasävytteinen mosaiikkibetonipinta 1930-luvulta, porraskelmien hineorakeisempi mosaiikkibetonipinta 1940-luvulta.

2. kerroksen wc-tilan mosaiikkibetonilaattalattia, profiloitu puinen jalkalista sekä puurakenteinen kynnyks messinkilistoineen. Rakennusosat todennäköisesti 1930-luvulta.

Seinä- ja kattopinnat

Rakennuksen seinät ovat pääsääntöisesti maalattuja kivi- tai kipsilevyseiniä. Ullakon seinäpinnat ovat pääosin maalattua rakennuspahvia ja uusien märkätilojen seinät on laatoitettu. Kellarin seinät ovat pääosin pinnoittamattomia.

Pääosa ensimmäisen kerroksen katoista on alaslaskettuja; toisen kerroksen katot ovat maalattuja. Ullakon kattopinnat ovat joko kapeaa 1950-luvun maalattua tai lakattua ponttilautaa, tai valkoiseksi maalattua pinkopahvia. Pääsisäänkäynnin aulan katossa on reuna-aluetta korostava listoitus.

Ullakon seinä ja kattomateriaaleja.

Väliovet

Pääosa rakennuksen väliovista on valkoisia tehdasvalmisteisia laakaovia. Vanhimmat kehysovet ovat oletettavasti 1800-luvulta ja niitä on säilynyt todennäköisesti vain muutama. Ovi on rakenteeltaan yksinkertainen kolmipeilinen puuovi, jossa keskimäinen peili on ylä- ja alaosan peiliä pidempi.

Ensimmäisen ja toisen kerroksen peiliovet ja tuulikaapin koristeellinen lasiovi ovat 1930-luvulta. Ovissa on jalkalistan mukainen profiloitu kehyslista ja peiliovissa voimakkaasti profiloitunut peilien kehukset. Pääosa ovista on maalattu alkuperäistä harmaata sävyä vaaleammaksi tai valkoiseksi.

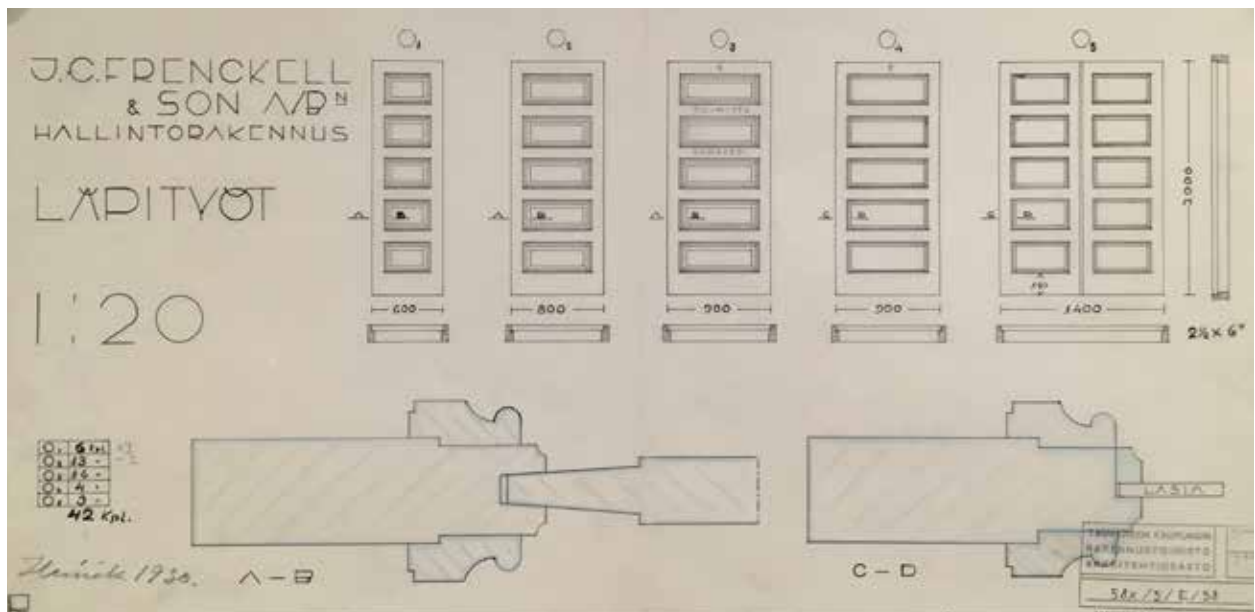
Ullakon reunauritetut ja viilupintaiset ovet ovat 1940-luvulta. Voimakasyyinen pinta on tumman ruskeaksi petsattua ja mattalakattu, karmia kiertää yksinkertainen valkoiseksi maalattu karmilista. Vanhojen ovien kynnykset ovat pääsääntöisesti maalattua puuta ja vahvistettu rihlatuilla messinkilistoilla. Lähes kaikkien ovien painikkeet ja lukitus on uusittu 2000-luvulla.

Vanha (oletettavasti) 1800-luvun kehysovi, 1930-luvun peiliovi ja 1940-luvun viilupintainen reunauritettu laakaovi.

Profiloitu karmilista 1930-luvulta, vanha painike todennäköisesti samalta aikakaudelta.

Ovikaavio 1930-luvulta.

Kiintokalusteet ja -varusteet

Rakennuksessa on säilynyt vain yksi puurakenteinen naulakko 1930-luvulta. Kaikki 1930- ja 1960-luvuilla suunnitellut irto- ja kiintokalusteet on purettu tai hävitetty.

Puurakenteinen vaatenaulakko.

Talotekniikka

Rakennukseen on asennettu vesikiertoinen keskuslämmitys arviolta 1950-luvulla ja koneellinen ilmanvaihto arviolta 1960-luvulla. Patterit ovat uusittuja, patterisyvennyksen eteen asennettuja levypattereita. Kromatut vesiputket on asennettu näkyville. Iv-konehuoneet on sijoitettu ensimmäiseen ja toisen kerroksen huonetiloihin. Ilmanvaihdon runkokanavat on sijoitettu käytävien katolle. Pääosa kanavista on jätetty näkyville ja maalattu valkoisiksi. Rakennuksen sähköasennukset sähkökeskuksineen ovat pääosin uusia. Johdotukset on asennettu seinäpintaan muovisin johtokouruin, osa vanhoista pistorasioista johdotuksineen on seinään upotettuja. Valaisinasennukset on toteutettu joko kiskoon tai kattopintaan asentamalla, ripustamalla tai alakattorunkoon sovitamalla. Vanhoja valaisimia ei ole silynyt.

2. kerroksen aulan talotekniikka-asennuksia. Pääosa ilmanvaihdon runkokanavista on asennettu näkyville.

Uudet patterit ja johtokanat on pääsääntöisesti asennettu vanhan patterisyvennyksen eteen.

Ullakon aulan johtokanat on asennettu oviaukon yläpuolelle.

2. kerroksen iv-konehuone.

4. Yhteenveto

4.1. MAISEMA

Frenckellin konttori on yksi keskustorin vanhimmista rakennuksista. Se rakennettiin Frenckellin paperitehtaan läheisyyteen, puistoalueen laidalle C. L. Engelin 1830-luvulla laatiman ruutukaavan mukaan. Vuosien varrella konttorista tuli yhä kiinteämpi osa tehdaskompleksia, kun teollisuusalue laajeni ja konttori erotettiin muusta kaupunkirakenteesta aidoin ja portein. Asetelma muuttui 1960-luvulla, kun Keskustorin vanhoja rakennuksia purettiin ja tori sai nykyiset mittasuhteensa.

Frenckellin konttorin sijaitsee puiston reunalla, mutta sitä ympäröivät vilkas pyörä- ja jalankulkureitti sekä Keskustorin paikoitusalueet. Rakennuksella on kaksi puolta; julkinen, Keskustorille avautuva hieman karumpi ”paraatipuoli” sekä yksityinen, Koskipuistoon avautuva vihreä piha. Rakennuksen paraatipuoli näkyy Keskustorin pohjoispäädystä ja osittain myös eteläpäädystä, mutta konttorin edustalle pystytetyt ilmanvaihtokanavat ja parkkihallin sisäänajoramppi ovat kuitenkin esteenä, kun rakennusta tarkastellaan torin länsireunalta. Rakennuksen pihalta avautuu vihreä puistonäkymä aina Tammerkosken rantaan ja Frenckellin tehdasrakennusten rajaama ”takapiha” on mittasuhteiltaan miellyttävä ja tunnelmaltaan kodikas.

Vuosisatojen aikana vaihtuneet toiminnot heijastuvat muutoksina konttorin julkisivuissa. Näistä huolimatta rakennus on säilyttänyt kaupunkikuvassa julkisen rakennuksen aseman.

Frenckellin konttorin eteläpuolella oleva kevyenliikenteen väylä. Taustalla oikealla vanhan pannuhuoneen savupiippu.

Näkymä Valssipadonraitilta.

Keskustorin puoleinen julkisivu Aleksis Kiven kadulta katsottuna.

Näkymä Frenckellin aukiolta.

*Näkymä Puutarhakadulta
länteen. Taustalla kaupungin
virastotalo.*

Näkymä Frenckellin konttorin pihalta.

4.2. ARKKITEHTUURI

4.2.1. HAAMO JA ULKOASU

Frenckellin konttorin kadun puoleiset julkisivut ovat säilyttäneet keskeiset klassistiset piirteensä hyvin. Ikkunoiden ja ovien siirrot sekä ullakon korottaminen eivät ole oleellisesti muuttaneet rakennuksen ilmettä ja muutokset on toteutettu melko hyvin rakennuksen alkuperäiseen tyyliin sovittaen. Pääsisäänkäynnin siirtyminen Puutarhakadulle ja muutokset Keskustorilla rakennuksen länsisivulla, ovat kuitenkin muuttaneet konttorin ulkoasun painopistettä ja muovanneet rakennuksen eteläisivusta uuden pääjulkisivun.

Frenckellin konttorin julkisivujen ilme on tumma ja lähes yksiaineinen. Julkisivurappauksen yhdenmukainen sävy ja karkeahkon rappauspinnan ulottaminen yli koristelistojen tekevät ilmeestä raskaan, eivätkä vaalean ruskea yleissävy ja ikkuna-aukkojen valkoiseksi korostetut reunukset ole rakennuksen tyylin mukaisia. Julkisivujen alkuperäinen sävy ei ole tiedossa, mutta on oletettavaa, että alkuperäinen rappauspinta on ollut paljon sileämpi ja sävy vaaleampi. (Vielä 1950-luvulla rakennus oli lähes valkoinen.) Nämä seikat olisi hyvä huomioida julkisivukorjausta pohdittaessa.

Puutarhakadun varrella oleva sisäänkäynti ja muuri viittaavat muutokseen 1920-luvulla, mutta rakennuksen kattomuoto, ikkuna- ja ruutujako sekä julkisivujäsentely koristeaiheineen kertovat edelleen 1800-luvun arkkitehtuurista. Sisäpihan puoleiset julkisivut ovat sitä vastoin menettäneet osan klassisistisista piirteistä 1900-luvun alussa toteutettujen jugend-henkisten porrashuoneiden myötä.

Rakennuksen vanhan ikkunajaon ja ulko-ovien palauttaminen ei ole lähtökohteisesti tarpeen, mutta lähtötilanne ja muutokset on kuitenkin hyvä huomioida tulevaa käyttöä pohdittaessa. Voisiko Kirkkokadun puoleisten vanhojen ulko-ovien (tai oven) palauttaminen mahdollistaa maantasokerroksen rakennuksen monipuolisemman käytön ja tehdä rakennuksesta aktiivisemmän osan Keskustoria?

Näkymä Keskustorilta. Taustalla vasemmalla Frenckellin ja Finlysonin vanhat tehdasrakennukset.

4.2.2. TILAT JA TILALLISUUS

Frenckellin konttorin sisätiloja ja huonejakoa on vuosien varrella muutettu paljon, eikä alkuperäinen, 1800-luvun karoliininen huonejako ole juuri enää hahmotettavissa. Lukuisten muutostöiden jälkeen alkuperäinen tilahierarkia ja tilojen mittasuhteet ovat hämärtyneet tai ne ovat kadonneet kokonaan. Vain muutama yksittäinen huonetila on mittasuhteiltaan lähes alkuperäistä vastaavassa asussa (säilyneisyyskaavion viivoitetut tilat).

Frenckellin konttori rakennettiin alun perin tehtaan toimistoksi ja tehtaan johtajan asunnoksi. Rakennus oli asuinkäytössä vielä 1900-luvun alussa, mutta 1920-luvulta lähtien se toimi, mitä todennäköisemmin, vain tehtaan toimitilana. 1930-luvulta lähtien, kiinteistön siirryttyä kaupungille, rakennus on toiminut kaupungin hallinto- ja toimitilarakennuksena, ja viime vuosina Tampereen kansainvälisen koulun väistötilana.

Ullakkokerroksen tilajako on säilynyt pääosin 1940-luvun asussa, kun taas toisen kerroksen tilallisuutta hallitsee 1930-luvulla toteutettu keskikäytävä-ratkaisu. Selkeimmin tiettyä aikakautta ja tyyliä edustava sisätila on Bertel Strömmerin 1930-luvulla suunnittelema funkkis-henkinen sisääntuloaula ja sen jatkeena oleva (1910-luvulla rakennettu ja 40-luvulla korotettu) kaarevaseinäinen porrashuone.

On vaikea löytää perusteluja tilojen palauttamiseksi alkuperäiseen asuun, ajallinen kerroksellisuus on osa talon historiaa. Pirstaloituneiden tilojen selkeyttäminen sekä tilajaon ja hierarkian eheyttäminen ovat kuitenkin hyviä tavoitteita arvovakennusta kunnostettaessa.

Nykyaikaisen talotekniikan sovittaminen rakennukseen on osoittautunut haastavaksi. Näkyvät, osittain jopa hallitsemattomalta vaikuttavat talotekniikka-asennukset eivät sovi vanhan rakennuksen tunnelmaan ja uusien ilmanvaihtokoneiden sijoittuminen kerrokseen ei tunnu rakennuksen henkeen sopivalta. Olisi suotavaa sovittaa moderni talotekniikka ainakin osittain piiloon ja pohtia ullakon mahdollista hyödyntämistä konetilana.

Porrashuoneen ylätasanteelle on tehty osastoitu uloskäytävä rakennuksen vesikatolle.

2. kerroksen keskikäytäväratkaisu toteutettiin 1930-luvulla, kun Frenckellin konttorista tuli kaupungin hallintorakennus. Käytävän varrella sijaisivat mm. kaupunginhallituksen kokoushuone sekä johtajiston ja sihteeristön työhuoneet.

Pohjakerroksen iso sali jaettiin pienemmiksi huoneiksi 1800-luvun lopulla. 1940-luvulla tilassa toimi kaupungin rahatoimiston kassa, 1970-luvulla terveysaseman hoituhuone ja 2000-luvulla väistötilan opetus- ja ruokailutila.

4.2.3. PINTAMATERIAALIT JA RAKENTEET

Frenckellin konttorin sisätilat ovat korostetun vaaleita (lähes vitivalkoisia) ja lähes kaikki pintamateriaalit ovat nykyaikaisia. Rakennuksen sisäpuolella on lähes mahdoton hahmottaa rakennuksen ikää. Pienijakoiset ruutuikkunat ovat lähes ainoa vihje sen varhaisimpaan historiaan.

Frenckellin konttorin materiaalien ja rakenteiden kerroksellisuus on monitasoinen. Yleinen ilme on moderni ja lähes anonyymi, mutta yksittäiset tilat ja rakennusosat, kuten funkkis-henkinen sisääntuloaula mosaiikkibetonilattioineen ja ovineen, 1930-luvulla lisätyt peiliovet ja 1940-luvulla toteutettu ullakon laajennus, viittaavat eri aikakausina toteutettuihin muutoksiin ja vallinneisiin tyyli-ihanteisiin. Vanhojen rakennusosien ja pintojen säilyttäminen on siis keskeistä, kun tilojen historiallinen kertovuus ja aitous, ja tietyllä aikakaudella luotu tunnelma halutaan säilyttää.

Sisätilojen ilme on pääosin vaalea ja moderni.

Ullakolle johtava porrashuone rakennettiin 1900-luvun alussa. 1930-luvulla portaat uusittiin ja 1940-luvulla tilaa korotettiin.

5. Tulevaisuus

Frenckellin konttorin tulevaisuus on auki ja sen tulevaa käyttöä ja mahdollisuuksia pohditaan. Rakennuksen keskeinen sijainti ja helppo saavutettavuus ovat sen ehdottomia etuja. Rakennusta ympäröi historiallisesti arvokas tehdasmiljö ja sen läheisyydessä sijaitsee Tampereen keskeisiä arvorakennuksia, kuten Vanha kirkko ja Vanha Kirjastotalo. Kulttuuritalo Laikku, Laikun-lava sekä Frenckellin vanhaan pannuhuoneeseen rakenteilla oleva musiikkiklubi vahvistavat osaltaan alueen luonnetta monipuolisten kulttuuripalveluiden paikkana.

Frenckellin konttorin uuden käytön haasteita ovat mm. nykyaikaisen talotekniikan sovittaminen rakennukseen sekä palo- ja käyttöturvallisuuden ratkaiseminen. Tällä hetkellä ylempien kerrosten varapoistumistiet ovat puutteelliset ja talotekniikka-asennukset ovat vanhaan arvorakennukseen sopimattomat.

Frenckellin konttorirakennus on mittakaavaltaan sympaattinen ja sen takana oleva piha on julkisesta luonteesta huolimatta rauhallinen ja miellyttävä. Puistomaista pihaa olisi mahdollista hyödyntää enemmän esim. helpottamalla kulkua rakennuksen pohjakerroksesta käsin ja rajaamalla mahdollinen oleskelualue hienovaraisesti maisemaan sopivaksi. Pohjakerroksen isojen tilojen saavutettavuutta ja käytettävyyttä voisi parantaa vanhoja torin puoleisia reittejä avaamalla ja pohjakerroksen tilajakoa eheyttämällä.

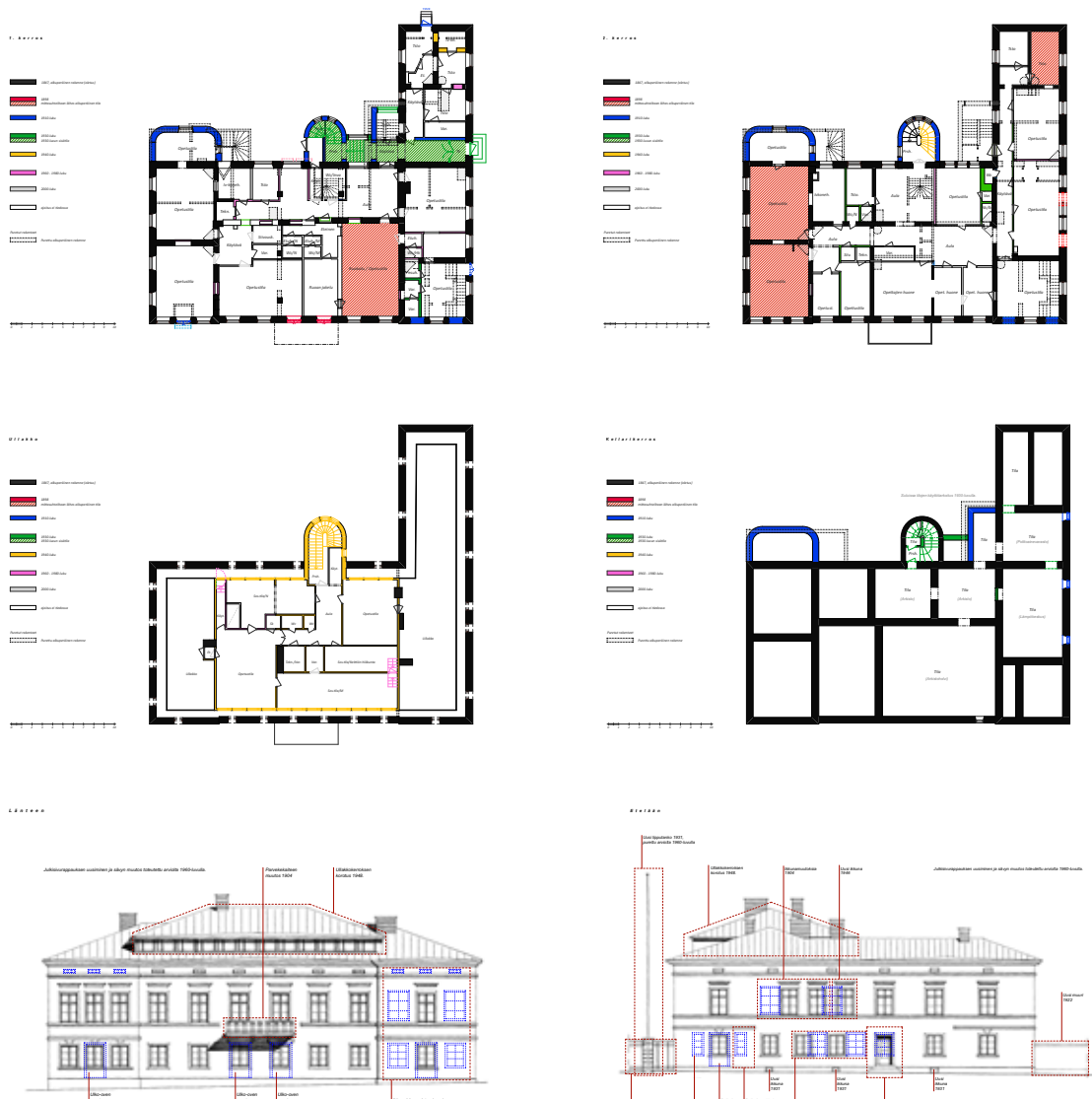
Rakennuksen luonne ja sijainti huomioiden olisi luontevaa, että Frenckellin konttori säilyisi myös tulevaisuudessa julkisena rakennuksena ja, ainakin osittain, kaikkien kaupunkilaisten saavutettavissa. Uusi käyttö voisi hyötyä rakennuksen ohi kulkevasta ihmisvirrasta ja saada synergiaetua alueella jo toimivista kulttuuripalveluista.

6. Säilyneisyyskaaviot

Kaavioissa esitetyt arviot rakennuksessa tehdyistä muutoksista perustuvat arkistotietoihin sekä paikan päällä tehtyihin havaintoihin. Pohjapiirustuksissa on esitetty tummalla oletettu alkuperäinen rakenne ja värein eri aikakausina toteutetut muutokset. Koska tilojen alkuperäinen käyttötarkoitus ei ole tiedossa, on pohjapiirustuksiin merkitty vain viimeisimmän virallisen lupakuvan (2015) mukaiset tilanimet. Julkisivupiirustuksissa muutosalueet on esitetty punaisella katkoviivalla ja keskeiset puretut rakennusosat sinisillä pisteviivalla. Kaikki muutokset on täydennetty selitteellä - vuosiluvut tarkoittavat suunnitelmien laadintavuotta. Julkisivujen taustakuvana on käytetty vuonna 1957 laadittuja julkisivupiirustuksia.

Alla kooste kaavioista.

SÄILYNEISYYSKAAVIO

1. kerros

1847, alkuperäinen rakenne (oletus)

1898 mittasuhteiltaan lähes alkuperäinen tila

1910-luku

1930-luku
1930-luvun sisätilä

1940-luku

1960 - 1980-luku

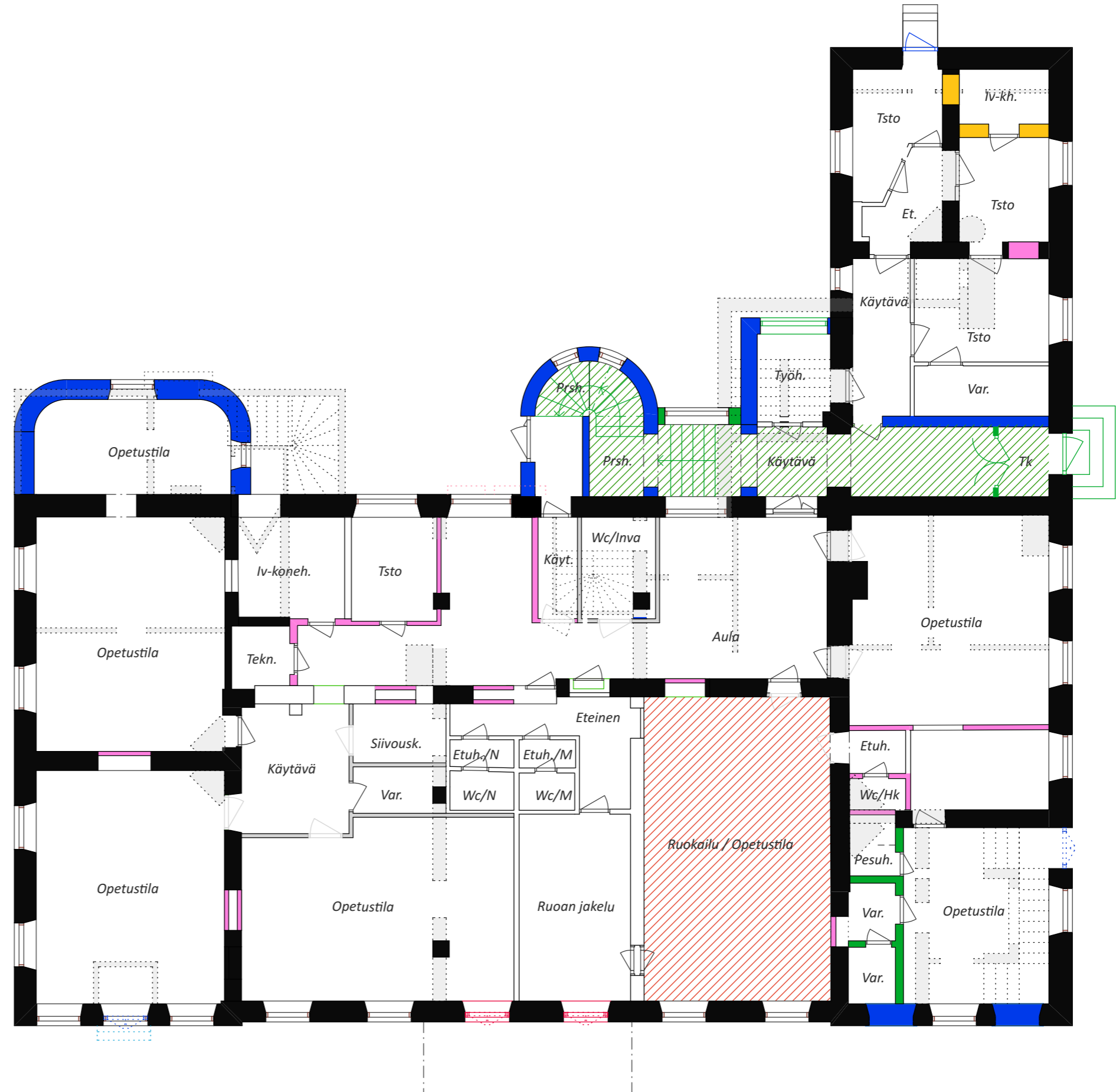
2000-luku

ajoitus ei tiedossa

Purettu rakenteet

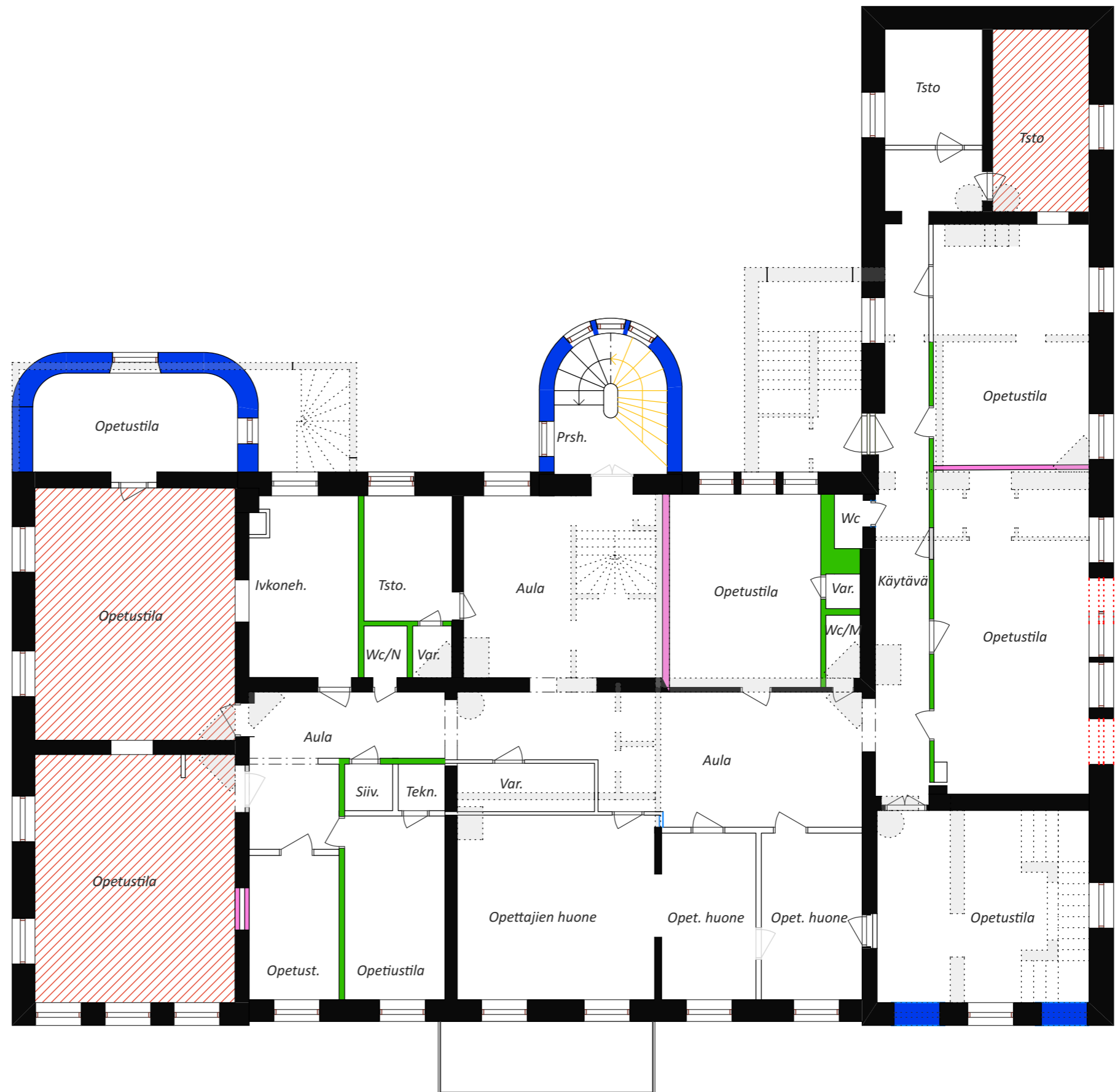
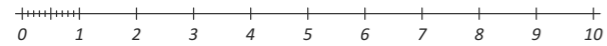
Purettu alkuperäinen rakenne

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

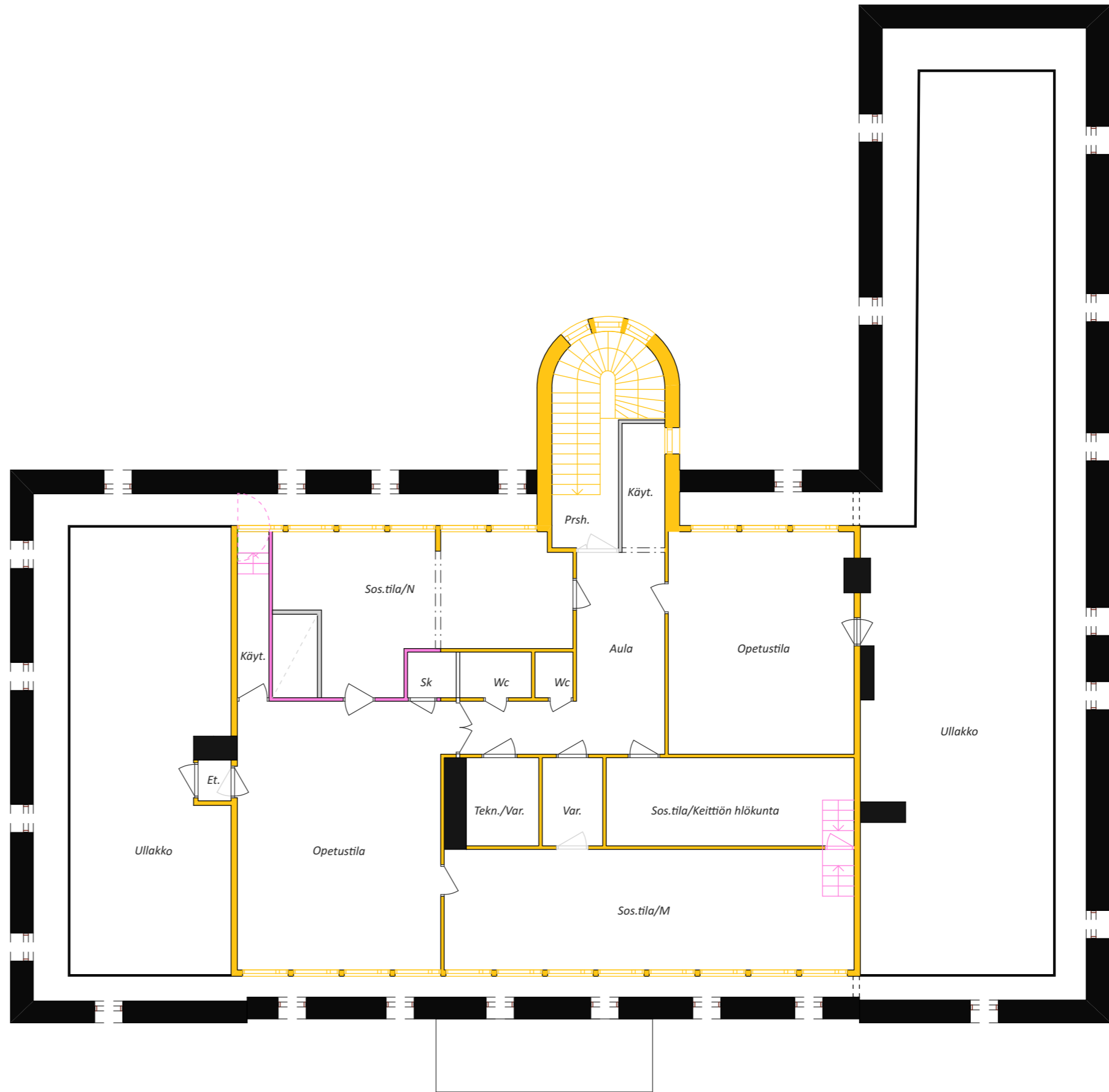
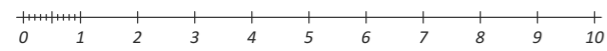
2. kerros

- 1847, alkuperäinen rakenne (oletus)
 - 1898
mittasuhteiltaan lähes alkuperäinen tila
 - 1910-luku
 - 1930-luku
1930-luvun sisätila
 - 1940-luku
 - 1960 - 1980-luku
 - 2000-luku
 - ajoitus ei tiedossa
- Puretut rakenteet
- Purettu alkuperäinen rakenne

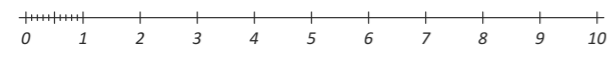
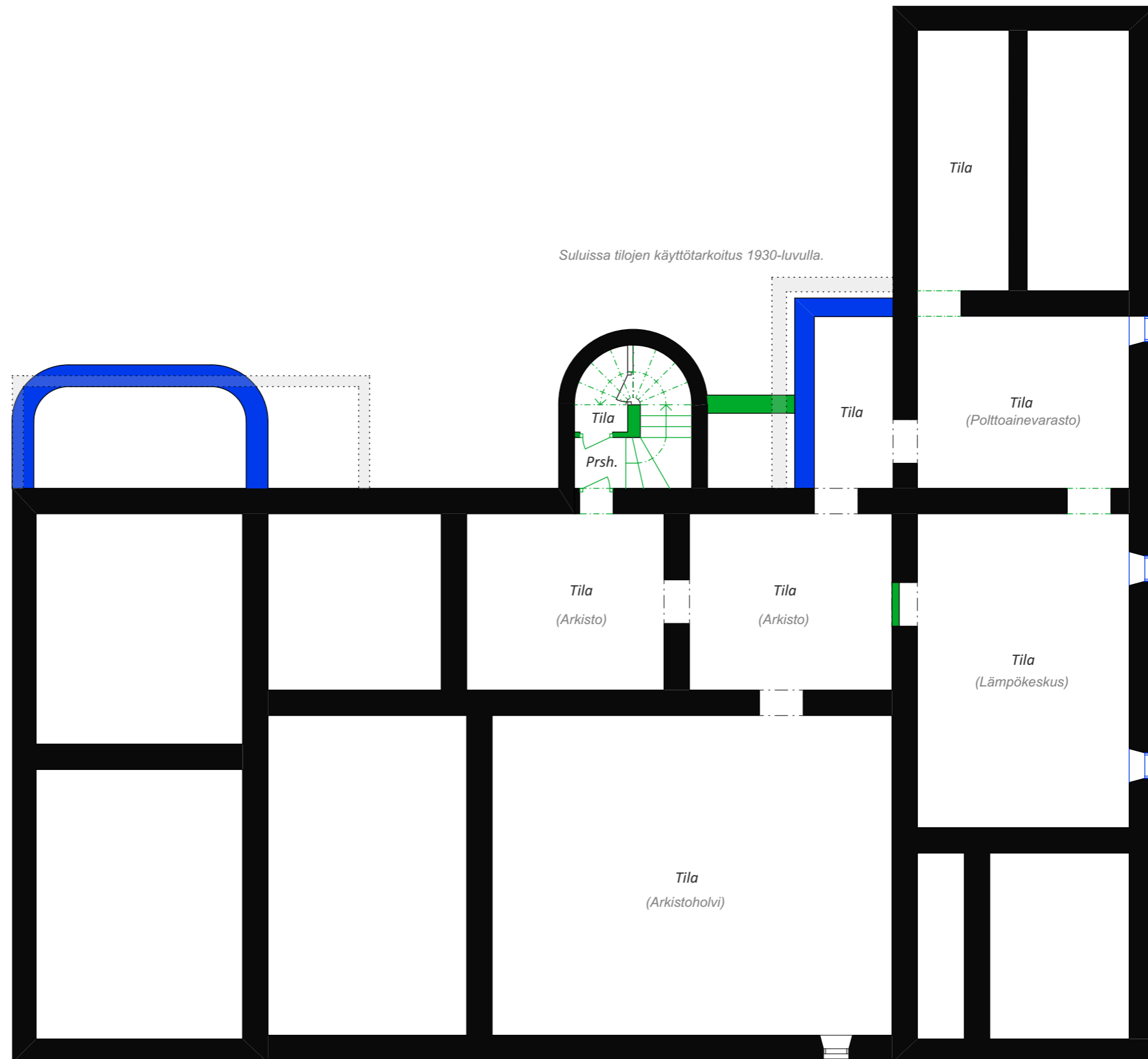
Ullakko

- 1847, alkuperäinen rakenne (oletus)
- 1898 mittasuhteiltaan lähes alkuperäinen tila
- 1910-luku
- 1930-luku
1930-luvun sisätila
- 1940-luku
- 1960 - 1980-luku
- 2000-luku
- ajoitus ei tiedossa
- Puretut rakenteet**
- Purettu alkuperäinen rakenne

Kellarikerros

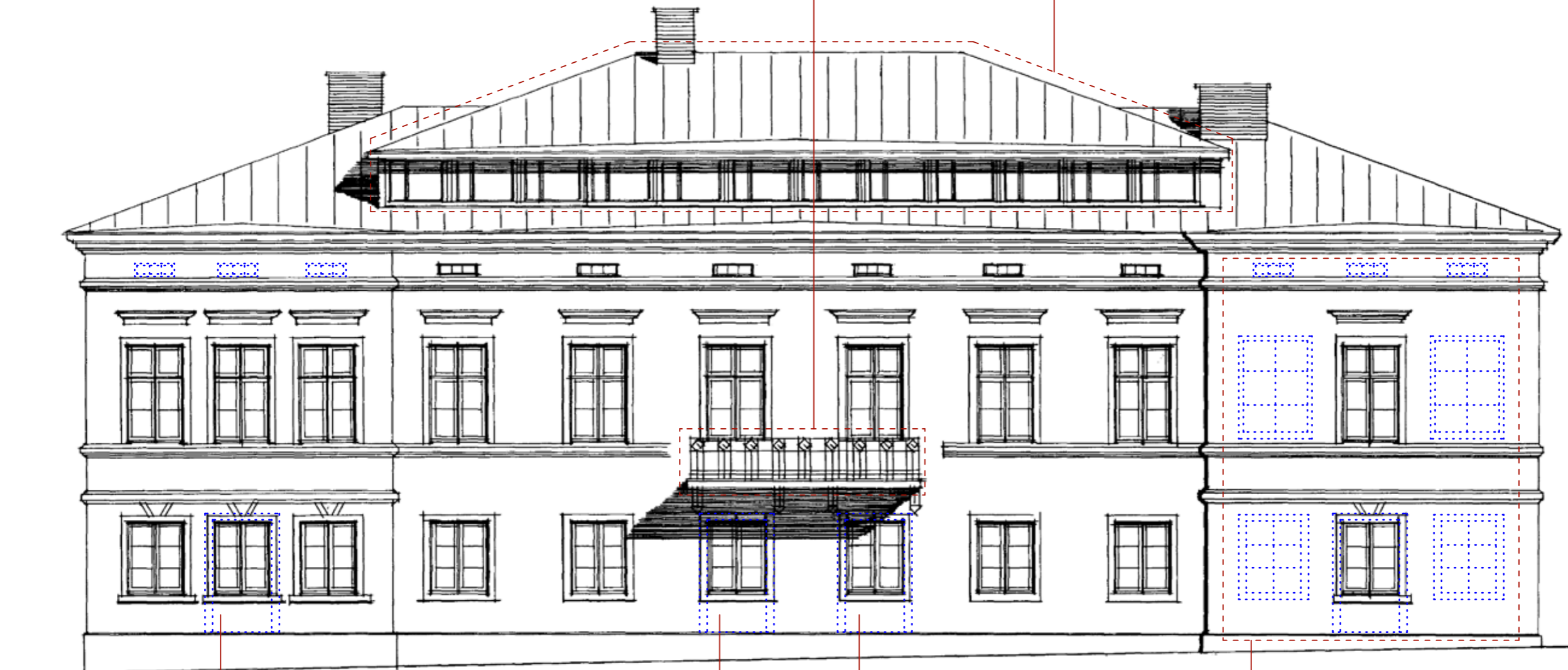
- 1847, alkuperäinen rakenne (oletus)
- 1898
mittasuhteiltaan lähes alkuperäinen tila
- 1910-luku
- 1930-luku
1930-luvun sisätila
- 1940-luku
- 1960 - 1980-luku
- 2000-luku
- ajoitus ei tiedossa
-
- Purettu rakenteet*
- Purettu alkuperäinen rakenne

Julkisivurappauksen uusiminen ja sävyn muutos toteutettu arviolta 1960-luvulla.

Parvekekaiteen muutos 1904

Ullakkokerroksen korotus 1948.

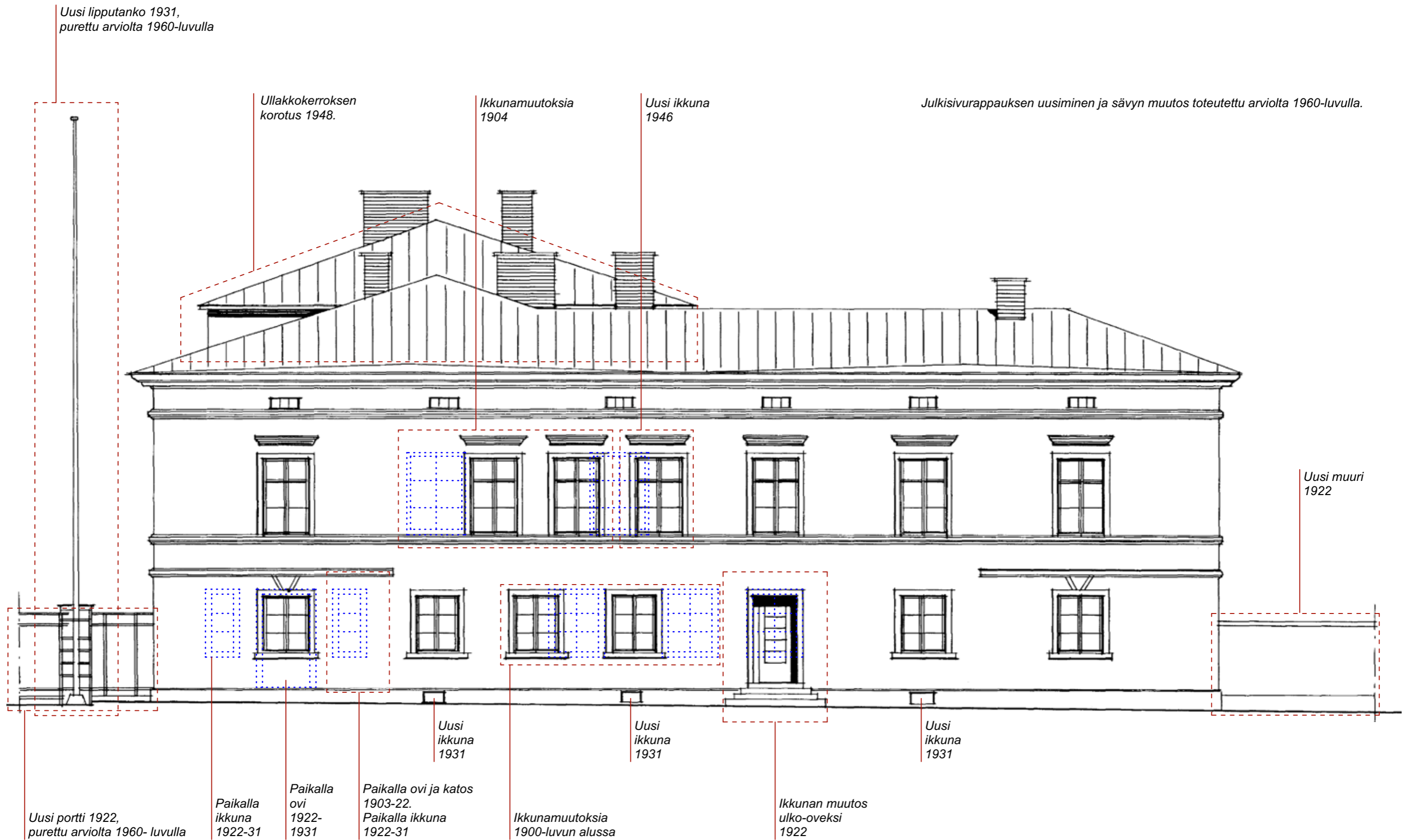
Ulko-oven muutos ikkunaksi 1902

Ulko-oven muutos ikkunaksi 1898

Ulko-oven muutos ikkunaksi 1898. Paikalla ovi 1902 –1920-luku

Ikkunoiden poistaminen ja ulko-oven muutos ikkunaksi 1904.

Julkisivu etelään

7. Lähdeluettelo

ARKISTOLÄHTEET

Tampereen kaupunginarkisto (TKA)

Tampereen rakennusvalvonnan arkisto (TRVA)

Tampereen tilapalvelun arkisto (TTA)

PAINETUT LÄHTEET

Heikkinen, Maire & Heinämies, Kati & Jaatinen, Jukka & Kaila, Panu & Pietarila, Pentti (1989) Talo kautta aikojen, kiinteän sisustuksen historia. Helsinki: Rakentajain Kustannus Oy

Tampereen kantakaupungin rakennuskulttuuri 1998. Tampere: Tampereen kaupungin ympäristötoimi kaavoitusyksikkö, julkaisuja 2/98.

Tampereen kaupungin kunnalliskertomus vuodelta 1930.

Jokinen, Matti & Kaila, Panu & Mattinen, Maire (toim.) (2000). Korjauskortisto. Helsinki: Museovirasto, Rakennushistorian osasto.

Lilius, Martin (2000) Frenckellin paperit. Tampereen paperitehdas kuvina. Tampere: Tampereen museoiden julkaisuja.

Lyytinen, Hanna (2001) Frenckell. Rakennushistoriallinen dokumentointi. Tampere: Arkkitehtitoimisto Hanna Lyytinen Ky.

Tammerkoski-lehti no 1, 2002. Tampereen paperitehdas 1783-1929.

Tammerkoski-lehti no 9-10, 2010. Teollisuusjäännöksiä Kirjastonpuistossa.

Tampereen kaupungin kunnalliskertomus vuodelta 1930.

DIGITAALISET LÄHTEET

Ajantasa-asemakaava, Tampereen kaupunki, Asuminen ja ympäristö, Kaavoitus <https://www.tampere.fi/asuminen-ja-ymparisto/kaavoitus/asemakaavoitus/ajantasa-asemakaava.html>

Sahlberg, Marja (toim.) (2010). Talon tarinat - rakennushistorian selvitysoapas. Museoviraston rakennushistorian osaston ohjeita ja oppaita 4. Helsinki: Museovirasto, Rakennushistorian osasto.

Koskesta voimaa-verkkojulkaisu
<http://www.historia.tampere.fi/etusivu.htm>

Tampereen kaupunki, Arkkitehdit MY (2017). Tampereen Keskustori, Rakennetun ympäristön historia ja nykytila.
https://www.tampere.fi/tiedostot/k/tbJPjgTJb/Keskustori-selvitys_2017_06_13_web_200ppi.pdf

www.vanhakartta.fi -portaalin karttatiedostot
<https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/21541>

VALOKUVAT

Koskesta voimaa-verkkojulkaisu, <http://www.historia.tampere.fi/etusivu.htm> (KVV)

Lilius, Martin (2000). Frenckellin paperit. Tampereen paperitehdas kuvina. Tampere: Tampereen museoiden julkaisuja. (FP)

Lusto – Suomen metsämuseo, Rosenlewin kokoelma (LSMM)

Museokeskus Vapriikki (MKV)

Museovirasto – Musketti (MM)

Tampereen kartat, <https://kartat.tampere.fi/> (TK)

Tampereen museoiden kuva-arkisto (TMKA)

Tampereen-Seuran kuva-arkisto (TSKA)

Työväenmuseo Werstas (TW)

Ann-Mari Ståhlberg, Arkkitehtitoimisto Lasse Kosunen Oy (ilman merkintää)

